

University of Groningen

De VVD visueel

Voerman, Gerrit

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2008

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Voerman, G. (2008). *De VVD visueel: Liberale affiches in de twintigste eeuw*. Boom.
https://www.uitgeverijboom.nl/boeken/geschiedenis/de_vvd_visueel_9789085065395/

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

GERRIT VOERMAN

Met medewerking van Lucas Osterholt

DE VVD VISUEEL

Liberaal affiches
in de twintigste eeuw

BOOM AMSTERDAM

© 2008 Gerrit Voerman, Groningen

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever, without the written permission of the publisher.

Boekverzorging René van der Vooren, Amsterdam
Druk & afwerking A-D Druk, Zeist

ISBN 978 90 8506 539 5 | NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoud

Voorwoord 7

Inleiding

De teloorgang van het verkiezingsaffiche 9

- 1 Liberale partijvorming
1885–1918 15
- 2 Liberalen en vrijzinnig-democraten in het interbellum
1918–1940 21
- 3 Naoorlogs intermezzo: Partij van de Vrijheid
1946–1948 43
- 4 Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
1948–2008 51

Slot

Het liberale affiche in de twintigste eeuw 119

Dankwoord 123

Noten 124

Herkomst affiches en foto's 128

Voorwoord

Wie kent ze nog? Wie kent nog de kleurrijke affiches waarmee in een ver parlementair verleden de verschillende politieke partijen tijdens verkiezingstijd vochten om de aandacht van de kiezer, om maar gezien te worden? Die posters zijn tegenwoordig niet of nauwelijks meer in het straatbeeld terug te vinden. Destijds werden ze overal op geplakt: op muren, schuttingen en op de grote ronde aanplakzuilen in het midden van pleinen en plantsoenen, waarop buiten verkiezingstijd de voorstellingen in theaters werden aangekondigd of reclame werd gemaakt voor allerhande producten. Afhankelijk van de grootte van de partij en de beschikbare financiële middelen om in de campagne te stoppen, werden deze posters door professionele bureaus op in het oog springende plaatsen geplakt, of door partijleden op een opvouwbare behangtafel van lijm voorzien en opgehangen. De politieke posters waren een blikvanger en stemmentrekker ineen. Aanvankelijk vooral met symbolische voorstellingen en later met meer actuele onderwerpen en korte leuzen werd de aandacht van de voorbijganger getrokken, lang voordat de ‘onliner’ een bekend begrip werd.

Bij dit twaalfde lustrum van de vvd heeft historicus Gerrit Voerman, directeur van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen, waar veel van de liberale affiches te vinden zijn, een overzicht gemaakt van de mooiste posters uit de geschiedenis van de vvd en haar voorlopers. Bij de voorbereidingen voor het boek en de selectie van het materiaal werd hij zeer geholpen door Lucas Osterholt, de eerder door het hoofdbestuur benoemde honorair archivaris van de vvd. Op aansprekende wijze heeft Voerman aan de hand van deze affiches geprobeerd te beschrijven wat nu het ‘eigen’ karakter van de vvd en haar liberale voorlopers was. Zo is een mooi boek ontstaan, dat mede door het hoofdbestuur van de vvd werd mogelijk gemaakt, als aandenken aan het zestigjarig bestaan van onze partij.

Veel leesplezier gewenst!

Jan van Zanen

partijvoorzitter vvd

Inleiding

De teloorgang van het verkiezingsaffiche

‘Mijn ouders hingen tegen de tijd van de verkiezingen een biljet voor het raam. Soms weleens twee, want mijn moeder was er trots op dat zij anders stemde dan mijn vader’, aldus columnist Max Pam in 2001. En hij vervolgt: ‘Dat bestaat allemaal niet meer. Als er nu verkiezingen aankomen, kun je door de straten rijden zonder een aanwijzing dat er campagne wordt gevoerd.’¹ Velen zullen deze ervaring delen. Als er in campagnetijd nog ergens partijaffiches hangen, is het op de plakborden die vlak voor de verkiezingen door de gemeente worden opgesteld.

Inderdaad was dat vroeger anders. In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen in 1929 bijvoorbeeld, schreef een journalist van *Het Handelsblad* over Amsterdam: ‘De meeste partijen hebben hun schoonste voortbrengselen op ’t gebied der plakkaatkunst gereserveerd voor de laatste week. De hele stad ziet er bont van. De muren lijken de wanden van de tentoonstellingszaal waar een expositie van “kunst en politiek” gehouden wordt.’² Na de Tweede Wereldoorlog kleurde de felle strijd tussen de Communistische Partij van Nederland (CPN) en de PvdA in Amsterdam in de verkiezingscampagnes hele straten en wijken rood. Als gevolg van de papierschaarste drukte de CPN bij de Kamerverkiezingen van 1946 haar affiches zelfs op de achterkant van Amerikaanse legerkaarten.

Ook in de jaren vijftig maakten de partijen veelvuldig gebruik van verkiezingsposters. De oplages logen er in die tijd niet om. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1956 had de VVD drie affiches laten ontwerpen, waarvan er ruim 53.000 werden gedrukt. De Anti-Revolutionaire Partij (ARP, die in 1980 in het CDA zou opgaan) wierp eveneens drie verschillende affiches in de strijd, samen goed voor 160.000 exemplaren. De totale oplage van de PvdA bedroeg 625.000 stuks. De Katholieke Volkspartij (KVP, die eveneens in 1980 tot het CDA toetrad) spande overigens de kroon met 750.000 affiches — een aantal dat hoger lag dan ooit tevoren, aldus de partijpropagandist. Naar schatting zijn er in de campagne van 1956 al met al zo’n 1,75 miljoen affiches gedrukt. Op de

ruim zes miljoen kiezers betekende dat één affiche op iets meer dan drie kiezers. Zo'n kleine vijftig jaar later zag het er geheel anders uit: de oplage van de drie verschillende affiches van het CDA bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2002 bedroeg 125.000, die van de PvdA 133.000 en die van de VVD 100.000. In totaal hebben de in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen voor de verkiezingen in dat jaar ruim 550.000 affiches laten drukken, minder dus dan de PvdA of KVP alleen al in 1956. Op bijna twaalf miljoen kiezers komt dat neer op één affiche per twintig kiezers — zo'n zes keer zo weinig als in 1956.

Het is duidelijk dat de totale oplage van de verkiezingsaffiches de afgelopen decennia enorm is afgenomen. Dat kan te maken hebben gehad met een afnemende vraag naar dit materiaal. Uit het Nationaal Kiezeronderzoek, dat sinds 1971 bij elke verkiezing voor de Tweede Kamer wordt gehouden, blijkt namelijk dat het percentage kiezers dat affiches voor de ramen zegt te hangen, eveneens flink is gedaald. In de jaren zeventig hing gemiddeld zo'n acht procent van de kiezers naar eigen zeggen een verkiezingsaffiche op. Dertig jaar later, in 1998, was dat nog geen drie procent. En het heeft er alle schijn van dat bij het beantwoorden van deze vraag de sociale wenselijkheid menig kiezer parten heeft gespeeld, want die drie procent lijkt nogal aan de hoge kant: het zou neerkomen op bijna 400.000 ramen.³

Hoe dit ook zij, het is een ervaringsfeit dat in de verkiezingscampagnes van de laatste tijd de affiches nog maar amper zichtbaar zijn. Het uit het straatbeeld verdwijnen van de posters duidt op een verandering van de politieke cultuur. In het televisieloze tijdperk waren affiches een van de belangrijkste visuele uitingsvormen van de politieke partij. De opkomst van de televisie als communicatiemiddel tussen de politiek en de burger heeft het affiche echter verdrongen van het raam naar het van gemeentewege geplaatste plakbord.

Tegelijkertijd vormt het slinkende aantal affiches een indicatie van de afnemende politieke betrokkenheid van de burger. Zelfs in een periode waarin het politieke vuur traditioneel het hoogst oplaait (ten tijde van de verkiezingscampagne), voelen nog maar weinig kiezers de behoefte publiekelijk van hun stemkeuze te getuigen. 'Het lijkt wel of mensen zich gegeneerd voelen om een biljet voor het raam te hangen', aldus de eerder aangehaalde journalist Pam.

De kwantitatieve ontwikkeling van de verkiezingsaffiches zegt dus iets over de staat van de politiek in Nederland, net zoals de affiches dat in

kwalitatief opzicht doen. De boodschap die de posters uitdragen en de wijze waarop zij zijn vormgegeven, illustreren de verandering die de Nederlandse politiek in de twintigste eeuw heeft doorgemaakt; dat wil zeggen de overgang van een verzuilde, ideologische politiek naar meer gepersonaliseerde en minder gepolariseerde vormen van politiek (alhoewel de politieke tegenstellingen sinds de Kamerverkiezingen van 2002 weer behoorlijk zijn toegenomen).

In de tweede helft van de negentiende eeuw, ten tijde van het districtenstelsel en het beperkte kiesrecht, waren er nog geen beeldaffiches. In de verkiezingscampagnes werden echter wel aanplakbiljetten gebruikt — in ieder geval al rond 1875, zo valt op te maken uit een bericht van de Haagse correspondent in de *Arnhemse Courant* in maart 1888: ‘Een oud beproefd Haagsch liberaal, doorkneed in verkiezingszaken, herinnerde mij eraan dat een jaar of tien, twaalf geleden het ook het bestuur van de liberale kiesvereniging was geweest, die hier ter stede voor het eerst met aanplakbiljetten werkte. Daar, zeide hij, had toen ook de tegenpartij om reden van onfatsoenlijkheid heel wat op te zeggen, hoewel een aantal Nederlandsche kiesvereeningen dit middel van propaganda sedert jaren gebruikt hadden... “en thans” voegde hij eraan toe, “zie nu maar eens met hoeveel brio er van de aanplakborden gebruik wordt gemaakt.” Daarbij wees hij naar zulk een middel van publiciteit, waar we juist voor stonden, en dat met biljetten tot aanbeveling van de verschillende kandidaten bedekt was.’⁴ Hoogstwaarschijnlijk stond inderdaad alleen de naam van de kandidaat op het plakkaat, vermoedelijk met een aantal namen van vooraanstaande kiezers die hem steunden. Dat zullen niet de bestuursleden van de kiesvereniging zijn geweest, maar aanzienlijke kiezers. Het doel was om te laten zien welk vertrouwen de kandidaat onder de aanzienlijken genoot.

Het affiche met daarop een afbeelding is een begeleidingsverschijnsel van de opkomst van de politieke partij. Het maakte in West-Europa na 1900 zijn opwachting, toen het politieke bestel door de kiesrechtuitbreidingen steeds massaler werd. De verkiezingsposter gaf een beeld van een partij in een periode waarin deze in de openbare ruimte letterlijk nauwelijks zichtbaar was. In de krant stonden nog amper foto's, de film zou nog enkele decennia op zich laten wachten. Op het affiche konden partijen hun identiteit of politieke boodschap visueel tot uitdrukking brengen. Met dit communicatiemiddel konden zij zich bij de kiezers presenteren die geen krant lazen of nauwelijks geschoold waren.

In Nederland brak het verkiezingsaffiche tegen het einde van de Eerste Wereldoorlog pas goed door, met de invoering van het algemeen kiesrecht en de vervanging van het districtenstelsel door het systeem van evenredige vertegenwoordiging. Op de vorm en inhoud van het affiche was de verzuiling van invloed, die in die tijd de samenleving beheerste. Levensbeschouwelijke opvattingen werden steeds belangrijker als bindmiddel voor bepaalde bevolkingsgroepen — gereformeerden, katholieken, sociaal-democraten.

De stembusstrijd werd onder invloed van de verzuiling principiëler, dogmatischer en abstracter.⁵ Dit kwam zoals vermeld tot uiting in de verkiezingsaffiches, waarvan nu elke partij zich ging bedienen. De posters gaven doorgaans de partij-ideologie weer, in een allegorische voorstelling gegoten en vaak met een duidelijke verwijzing naar de politieke opponent. De affiches van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) en de CPN, waarop het wemelde van rode vlaggen, morgenrood en hamers en sikkels, waren tegen het kapitalisme gericht. Op hun affiches werd de kapitalist stereotiep afgebeeld met een hoge hoed en een dikke sigaar. De tegenstanders van de arbeiderspartijen, de liberalen en confessionelen, leken onder de indruk van het rode geraas. Hun affiches duidden erop dat zij zich in het defensief gedrongen voelden. Met het getrokken zwaard verdedigden zij de door hen belangrijk geachte waarden en maakten zij zich sterk voor traditie en stabiliteit.⁶

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog verdween de symboliek van de affiches. Tijdens de periode van de wederopbouw in de jaren vijftig werden ze zakelijker. Langzaam maar zeker begonnen ze te verschromelen. Deze ontwikkeling raakte in de jaren zestig in een stroomversnelling, toen het verzuilde bestel in het ongerede raakte als gevolg van de toegenomen welvaart, vergrote sociale mobiliteit, individualisering, groeiende ontkerkelijking en de opkomst van de televisie. Kiezers lieten zich in hun stemgedrag steeds minder leiden door religie of klasse en raakten 'op drift'. De gevestigde partijen konden niet meer automatisch op hun vaste electorale erfdeel rekenen en werden bovendien uitgedaagd door nieuwkomers als de Boerenpartij en D66. De gevolgen voor de campagnes waren ingrijpend. De partijen moesten nu de strijd aangaan om de 'zwevende kiezer'. De verkiezingen veranderden zo van een rituele 'volkstelling' in een heuse electorale veldslag.⁷

In dit proces kwam de persoon van de politicus in de steeds professioneler wordende verkiezingscampagne sterker op de voorgrond te

staan. De televisie was hierbij van groot belang. De verkiezingsstrijd ging zich vooral afspelen op de beeldbuis. Hierdoor werd de lijsttrekker meer en meer letterlijk en figuurlijk het gezicht van de partij. De personalisering van de verkiezingscampagne ging steeds verder: veel meer dan het partijprogramma werd de partijleider bij de kiezer aangeprezen.⁸

Deze personalisering van de politiek beïnvloedde ook de verkiezingsaffiches. Aan de foto van de eerste kandidaat werd een grotere attractieve waarde toegekend dan aan de symbolische voorstellingen van weleer. De lijsttrekkers figureerden eerder ook weleens op de affiches, zoals Hendrik Colijn (ARP) en Anton Mussert (Nationaal-Socialistische Beweging, NSB) in het interbellum, en Willem Drees (PvdA), Jelle Zijlstra (ARP) en Pieter Oud (VVD) in de jaren vijftig. Toch waren dat uitzonderingen. Tegenwoordig lijkt een partij het echter niet meer te kunnen stellen zonder de kop van haar leider. De partijen profileren zich op hun affiches niet meer ten opzichte van elkaar door ideologische tegenstellingen te benadrukken — zoals met name in de jaren twintig en dertig gebeurde — maar door de foto van de lijsttrekker, een huisstijl en een vaste kleur en typografie. Ogenscheinlijk is het enige in het oog springende verschil nog de kleur: SGP oranje, PvdA rood, VVD blauw, en D66 of CDA groen. ‘Het politieke affiche is een taai sjabloon; naam of portret van de lijsttrekker, initialen van de partij en het lijstnummer. Da’s al’, zo observeerde een mistroostige reclamedeskundige al in 1974.⁹ En zelfs dat lijstnummer kan er tegenwoordig vaak niet meer af — een verdere stap in het proces van personalisering, alsof het alleen maar om de aanvoerder van die lijst gaat en het niet meer nodig is de kiezer mee te delen welk nummer de kandidatenlijst van een partij heeft. De affiches met alleen maar lijstnummers die de partijen tot voor kort veelvuldig gebruikten, zijn dan ook uit de roulatie gehaald.

Het affiche — lange tijd een kenmerkend onderdeel van de Nederlandse politieke cultuur — is dus niet alleen getalsmatig sterk afgenomen, maar is ook kwalitatief op zijn retour. In artistiek opzicht is er weinig meer over van de prachtige plakaten van weleer. Er is dus alle reden om bij het zestigjarige bestaan van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie terug te blikken op de affiches die deze partij sinds haar oprichting op 24 januari 1948 heeft gebruikt om kiezers op te wekken hun stem op haar uit te brengen. In drie opzichten biedt dit boek evenwel meer

dan alleen een overzicht van de vvd-affiches in de afgelopen zestig jaren. In de eerste plaats wordt ook aandacht geschonken aan de posters van de liberale partijen van vóór 1948. Dat betekent dat ook de voorgangers van de vvd aan de orde komen: de Liberale Unie, de Bond van Vrije Liberalen (BVL), de Economische Bond, de Liberale Staatspartij de Vrijheidsbond (LSP, de fusie van de drie eerstgenoemde partijen in 1921) en de Partij van de Vrijheid (PvdV, waar de LSP in 1946 in opging). Ook de affiches van de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) ontbreken niet, alhoewel deze partij zich niet liberaal noemde en in 1946 met enkele andere politieke groeperingen fuseerde tot de PvdA. Een deel van de vrijzinnig-democraten verliet deze partij alweer in de herfst van 1947 om samen met de PvdV in januari 1948 de vvd te vormen.

Door uitgebreid in te gaan op de voorlopers van de vvd — zonder overigens hiertoe de VDB te willen rekenen — kan de wijze waarop de vvd zich op haar affiches heeft gepresenteerd in een breder historisch perspectief worden geplaatst. Zo wordt onder meer duidelijk dat de kleurstelling van de vvd-posters en de gebruikte symboliek en thematiek vaak bepaald niet nieuw waren, maar onderdeel vormden van een liberale traditie die in de loop van het interbellum gestalte kreeg. Dit overzicht beperkt zich daarbij niet alleen tot de affiches, maar laat ook beeldmerken als emblemen en logo's van de verschillende partijen aan bod komen (voor zover zij die althans hadden) — en dat is de tweede verbreding van het onderwerp.

Ten slotte wordt aan de hand van de affiches hieronder ook summier een historische schets van de vvd gegeven. Daarbij valt de nadruk op de lijsttrekkers en hun electorale prestaties, of anders gezegd: op de politieke leiders van de vvd, wier beeltenis vrijwel altijd de posters sierde. Dit accent op de persoon in plaats van de partij past goed in de historiografie van de liberalen: voor zover zij zich met hun eigen verleden bezighielden, prefereerden zij de beoefening van het biografische genre (over de 'kopstukken') boven het schrijven van partij-geschiedenissen.

De vvd visueel laat zien hoe de liberalen eruitzagen — maar dit keer minder als personen en meer als partij. Het accent ligt daarbij op de wijze waarop de partij in de verkiezingscampagne 'haar gezicht' kreeg.

Liberalen partijvorming

1885–1918

Liberalen zijn individualistisch ingesteld. Met partijorganisatie hadden zij dan ook lange tijd weinig op.¹ In 1848 was onder leiding van de liberale aartsvader Johan Rudolf Thorbecke het parlementaire stelsel (gebaseerd op ministeriële verantwoordelijkheid) en de directe verkiezing van de Tweede Kamer (op basis van het beperkte censuskiesrecht) ingevoerd. In dit stelsel van Thorbecke was voor partijen evenwel geen plaats. Naar klassiek-liberaal recept moest volgens hem de volksvertegenwoordiger naar eigen inzicht handelen, ‘zonder eenigen band met de kiezers’.² In theorie bleef dit ‘vrije mandaat’ bestaan, maar de praktijk was anders. In het parlement klonterden politieke geestverwanten langzamerhand samen tot ‘Kamerclubs’, het prototype van de fractie. In het land vormden zich lokale kiesverenigingen, die kandidaten selecteerden en deze bij het beperkte kiezerscorps aanbevalen. Gaandeweg bundelden zij hun krachten en zochten zij samenwerking met gelijkgezinde parlementaire verbanden. Hieruit kwam de moderne, hechte partijorganisatie tevoorschijn. De eerste was de ARP in 1879, die een paar jaar later werd gevolgd door de zwakkere Sociaal-Democratische Bond (SDB). De liberalen, die zich in het bijzonder door de confessionele partijvorming in de verdediging gedrukt voelden, richtten in 1885 van de weeromstuit de Liberale Unie op. Haar hoofddoelstelling was ‘door alle geoorloofde middelen van voorlichting en samenwerking den staatkundigen invloed der kerkelijke partijen te bestrijden en de toepassing der liberale beginselen te bevorderen’.³ Bij dit anticlericalisme kwam al snel een sterke antisocialistische gezindheid; de liberale partijaffiches in de twintigste eeuw zouden hiervan getuigen — van het laatste overigens langer dan van het eerste.

Niet alleen in het politieke domein, maar ook in de maatschappij geraakten de liberalen tegen het einde van de negentiende eeuw enigszins in de verdrukking. De dagen van hun staatkundige dominantie leken geteld, nu delen van de samenleving — protestanten, socialisten,

katholieken — zich steeds meer organiseerden en op de deuren van het Binnenhof bonkten om hun plaats op te eisen. Met de op gang komende verzuiling en de daarmee gepaard gaande verdeeldheid, hadden de liberalen helemaal niets — de antithese tussen gelovigen en vrijzinnigen en de klassenstrijd tussen de bourgeoisie en de arbeiders wezen zij af.⁴ Het enige wat zij hiertegenover konden stellen was synthese, de gedachte van nationale eenheid. ‘Voor confessionelen was de gemeenschap in de eerste plaats de geloofsgemeenschap, voor socialisten was het de rode familie, voor liberalen was het een vaag omliggende nationale gemeenschap’, aldus historicus Henk te Velde.⁵ De monarchie en het Huis van Oranje werden een ‘politiek houvast’, met Koninnedag als symbool van nationale eendracht.

In deze tijd van neergang en pessimisme zou het gesloten marcheren van de liberalen nog als pepmiddel hebben kunnen werken. In plaats van samengaan gebeurde echter het tegendeel: het liberalisme fragmenteerde en raakte organisatorisch langdurig verdeeld. Hoewel de Liberale Unie niet veel meer was dan een losse federatie van plaatselijke kiesverenigingen, waren al bij de oprichting de meer behoudende kiesverenigingen buiten het Unieverband gebleven uit vrees voor ‘knellende banden’. Juist door de interne liberale onenigheid zag de Unie aanvankelijk af van het opstellen van een program. Naarmate zij zich echter concreter uitsprak over kiesrechtuitbreiding en sociale wetgeving, nam de tweespalt toe. Rond het midden van de jaren negentig verlieten behoudende ‘oud-liberalen’ de Unie, die uiteindelijk in 1906 de Bond van Vrije Liberalen (BVL) zouden oprichten.

Inmiddels ondervond de Liberale Unie ook van meer vooruitstrevende zijde concurrentie. In 1892 was in Amsterdam de Radicale Bond gevormd, die invoering van het algemeen kiesrecht hoog in zijn vaandel had staan. In 1901 ging deze overwegend lokale partij samen met de vooruitstrevende oppositie in de Unie, die was opgestapt omdat zij meende dat de Unie zich veel sterker moest maken voor de uitbreiding van het kiesrecht. De Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB), die de malcontenten verenigde, noemde zich nadrukkelijk niet liberaal, omdat deze term te behoudzuchtig zou klinken.⁶ De partij zamelde in 1911 handtekeningen in voor de invoering van het algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen. Om aan dit petitionnement bekendheid te geven, maakte de schilder Martin Monnickendam (1874-1943) een plakkaat. Hierop staan een gewone man en vrouw afgebeeld die niet in staat zijn

1

invloed uit te oefenen op het landsbestuur: zij zijn geketend door de uit 1896 daterende kieswet van Sam van Houten, die het kiesrecht tot een nogal arbitrair bepaalde groep — mannelijke — burgers beperkte. De sociaal-democraten organiseerden hun eigen actie, voor hen tekende Albert Hahn een affiche.

2,3 Ondanks hun onderlinge politieke verschillen werkten de vrijzinnige partijen wel samen bij de verkiezingen. Dat moesten zij ook wel, want in het vigerende districtenstelsel maakten hun kandidaten in nogal wat districten weinig kans als zij op eigen houtje in de Kamer probeerden te komen of tegen elkaar in het strijdperk traden. In 1905 sloten de Liberale Unie en de VDB een stembusakkoord en in 1913 deed de BVL ook mee in de zogeheten 'Vrijzinnige Concentratie'. In de verkiezingscampagnes bevalen de kiesverenigingen hun kandidaten vooral in advertenties in de (liberale) dagbladen aan.

Door de grondwetsherziening van 1917 werd het staatkundige bestel ingrijpend gewijzigd. Bij de inrichting van de moderne parlementaire democratie kreeg het opkomende partijwezen ruim baan. Het districtenstelsel, dat sterk op de persoon van de kandidaat georiënteerd was en een regionale inslag had, maakte plaats voor het stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Nederland was in de praktijk nu één groot kiesdistrict geworden. Dat kwam de invloed van de nationale partijen — bij wie meer en meer het monopolie op de kandidaatstelling was komen te rusten — ten goede. De invoering van het algemeen kiesrecht (in 1918 voor mannen en in 1922 voor vrouwen) en de daarmee gepaard gaande massificatie van het politieke proces, droegen eveneens bij aan hun primaat. De gestage uitbreiding van het kiesrecht alsmede de bevolkingsgroei maakten de doelgroep van de politieke partijen steeds groter, hetgeen hen noodzaakte tot een voortdurende aanpassing van verkiezingsmiddelen en -methoden. Zo steeg het aantal kiesgerechtigden van 1,5 miljoen in 1918 naar 3,3 miljoen in 1922. In de jaren dertig was het aantal kiesgerechtigden ongeveer 4,5 miljoen. Na de Tweede Wereldoorlog groeide dit aantal uit van 5,3 miljoen in 1946 naar meer dan 12 miljoen in 2006.

In de strijd om de kiezersgunst maakte nu het verkiezingsaffiche zijn opwachting. Met de stelselwijziging ging het in de politiek voortaan minder om personen en meer om partijen, en die presenteerden zich onder andere met posters aan het uitdijende electoraat. Zeker in de jaren tussen de beide wereldoorlogen kozen zij daarbij als regel

[illegible]

PROVINCIALE GENIEEREN GENIEBUREAU van Vlissingh 4 Febr. 1908.

De ondergeteekenden bevelen voor de a.s. verkiezing van een lid der Tweede Kamer van de Staten-Generaal met den meesten aandrang aan

Mr. H. L. Drucker,

attredend lid.

1. VAN DER BRUG, J. van
2. VAN DER BRUG, J. van
3. VAN DER BRUG, J. van
4. VAN DER BRUG, J. van
5. VAN DER BRUG, J. van

6. VAN DER BRUG, J. van

7. VAN DER BRUG, J. van

8. VAN DER BRUG, J. van

9. VAN DER BRUG, J. van

10. VAN DER BRUG, J. van

11. VAN DER BRUG, J. van

12. VAN DER BRUG, J. van

13. VAN DER BRUG, J. van

14. VAN DER BRUG, J. van

15. VAN DER BRUG, J. van

16. VAN DER BRUG, J. van

17. VAN DER BRUG, J. van

18. VAN DER BRUG, J. van

19. VAN DER BRUG, J. van

20. VAN DER BRUG, J. van

21. VAN DER BRUG, J. van

22. VAN DER BRUG, J. van

23. VAN DER BRUG, J. van

24. VAN DER BRUG, J. van

25. VAN DER BRUG, J. van

26. VAN DER BRUG, J. van

27. VAN DER BRUG, J. van

28. VAN DER BRUG, J. van

29. VAN DER BRUG, J. van

30. VAN DER BRUG, J. van

31. VAN DER BRUG, J. van

32. VAN DER BRUG, J. van

33. VAN DER BRUG, J. van

34. VAN DER BRUG, J. van

35. VAN DER BRUG, J. van

36. VAN DER BRUG, J. van

37. VAN DER BRUG, J. van

38. VAN DER BRUG, J. van

39. VAN DER BRUG, J. van

40. VAN DER BRUG, J. van

41. VAN DER BRUG, J. van

42. VAN DER BRUG, J. van

43. VAN DER BRUG, J. van

44. VAN DER BRUG, J. van

45. VAN DER BRUG, J. van

46. VAN DER BRUG, J. van

47. VAN DER BRUG, J. van

48. VAN DER BRUG, J. van

49. VAN DER BRUG, J. van

50. VAN DER BRUG, J. van

1. VAN DER BRUG, J. van
2. VAN DER BRUG, J. van
3. VAN DER BRUG, J. van
4. VAN DER BRUG, J. van
5. VAN DER BRUG, J. van

6. VAN DER BRUG, J. van

7. VAN DER BRUG, J. van

8. VAN DER BRUG, J. van

9. VAN DER BRUG, J. van

10. VAN DER BRUG, J. van

11. VAN DER BRUG, J. van

12. VAN DER BRUG, J. van

13. VAN DER BRUG, J. van

14. VAN DER BRUG, J. van

15. VAN DER BRUG, J. van

16. VAN DER BRUG, J. van

17. VAN DER BRUG, J. van

18. VAN DER BRUG, J. van

19. VAN DER BRUG, J. van

20. VAN DER BRUG, J. van

21. VAN DER BRUG, J. van

22. VAN DER BRUG, J. van

23. VAN DER BRUG, J. van

24. VAN DER BRUG, J. van

25. VAN DER BRUG, J. van

26. VAN DER BRUG, J. van

27. VAN DER BRUG, J. van

28. VAN DER BRUG, J. van

29. VAN DER BRUG, J. van

30. VAN DER BRUG, J. van

31. VAN DER BRUG, J. van

32. VAN DER BRUG, J. van

33. VAN DER BRUG, J. van

34. VAN DER BRUG, J. van

35. VAN DER BRUG, J. van

36. VAN DER BRUG, J. van

37. VAN DER BRUG, J. van

38. VAN DER BRUG, J.

voor ideologisch geïnspireerde, symbolische voorstellingen, die goed aansloten bij de steeds helderder vorm krijsende zuilen waarvan de partijen deel uitmaakten. De liberalen ontbeerden zo'n betekenisvol groepsverband; zij hadden de neiging om op hun affiches te refereren aan nationale symbolen.

LIBERALE UNIE.

KIEZERS!

Laat U niet van de wijs brengen!
Stemt op DE GROOTE VRIJZINNIGE
PARTIJ, op een der kandidaten van
„VOORUITGANG”

(LIJST 9 van Uw stembiljet)

4

KIEZERS VOOR DE TWEDE KAMER!!

Nederland was de eeuwen door het land der
vrijheid! Zullen wij nu de dwangarbeiders
worden van het Staatssocialisme?

Wie dat voorkomen wil, stemme dus op één van de candi-
daten der Vrij-liberale partij

van LIJST II

- ☐ Mr. H. C. Dresselhuyz.
- ☐ Prof. Mr. A. C. Visser van
Ysendoorn.
- ☐ B. Nierstraas.
- ☐ F. J. W. Drion.
- ☐ J. W. Niemeyer.
- ☐ Mr. Dr. J. H. W. Q. ter Spill.
- ☐ F. M. Knobél.
- ☐ Mr. A. G. Ridder v. Rappard.
- ☐ Walrave Boissevain.
- ☐ Jhr. Mr. P. van Foreest.

of LIJST 13

- ☐ Johanna W. A. Naber.
- ☐ J. F. Verster.
- ☐ Gen. A. Hoogeboom.
- ☐ Da. K. Vos.
- ☐ C. F. A. Zerni ke.

(200-107)

Slechts één sélp mag zwart gemaakt worden, anders is het biljet ongeldig.

6

VRIJZ. KIESVEREEN. „VOORUITGANG” AFD. DER LIBERALE UNIE.

Ons Vaderland is groot geworden door eendracht en
vrijheid.

Als geestelijke of maatschappelijke dwang en verdeeldheid
het winnen, is ons welzijn in gevaar.

Eendracht maakt macht, doch splitsing verzwakt.
Bedenk dit, nu het nog tijd is.

Stemt daarom op een der kandidaten van
de centrale vrijzinnige eenheidspartij, de

LIBERALE UNIE.

Onze kandidaten zijn:

Otto
Van Hamel
Visser
Mevr. van Balen—Klaar
Korthals Altes
Orobio de Castro
Fock
Eerdmans
Lely
Smeenge

Stemt op den eersten candidaat van **Lijst 9**
van uw stembiljet, op **OTTO**,

tenzij gij de voorkeur aan één van de andere
candidaten van deze lijst geeft.

Naam van het Bestuur der Vrijzinnige
Kiesvereniging „VOORUITGANG”

Mr. J. KAPELJNE
v. D. COPPELEO,
Voorzitter.

C. J. SCHOTEL FZ.,
(85561) 2e Secretaris.

Naam van het Verkiezingscomité der
Vrijzinnige Kiesvereniging
„VOORUITGANG”

LEONARD
MINKENHOFF,
Voorzitter.

B. NIEWOLD, Secretaris.

5

Liberalen en vrijzinnig-democraten in het interbellum

1918–1940

De Tweede Kamerverkiezingen van 1918, de eerste op basis van algemeen mannenkiesrecht en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging, waren de drie vrijzinnige groeperingen op eigen kracht ingegaan. De BVL en de Unie hadden graag de Vrijzinnige Concentratie voortgezet, maar de VDB wilde daar niet van weten. Daarop zag de Unie af van samenwerking met alleen de BVL.

Van de Liberale Unie zijn geen verkiezingsaffiches bekend; ook in 1918 maakte zij gebruik van advertenties. De BVL plaatste niet alleen annonces, maar liet ook posters vervaardigen, die als bijlage werden opgenomen in de *Nationale staatkundige gids*, het officieuze partijblad van de Bond. De plakкатen lijken op groot uitgevallen spotprenten, wat niet geheel verwonderlijk is. Voor het — tamelijk rommelige — ontwerp tekende namelijk de schilder en reclametekenaar Willy Sluiter (1873–1949), die ook veel politieke prenten en karikaturen maakte. De affiches wijzen op de gevaren van het ‘staatssocialisme’ voor het welzijn en de vrijheid van het Nederlandse volk. Eén ervan toont SDAP-leider Pieter Jelles Troelstra. Gezeten op de bok van een koets die wordt getrokken door paarden met daarop de woorden ‘radicalisme’, ‘socialisme’, ‘sociale droomer’ en ‘karakterloosheid’ stevent hij in volle vaart op de afgrond af. Op de poster worden de Nederlandse sociaal-democraten ook nog eens in verband gebracht met de bolsjewieken van Lenin, die na de Oktoberrevolutie in 1917 in Rusland aan de macht waren gekomen. ‘De Maatschappij op weg naar den afgrond’, zo luidt de tekst onderaan, ‘Wie dit voorkomen wil, stemme de Vrij-Liberale Candidaten’. Het was vanzelfsprekend dat de behoudende BVL zich fel zou weren tegen de SDAP; men verwachtte namelijk dat deze partij door de invoering van het algemeen mannenkiesrecht electoraal goede zaken zou doen met een program dat lijnrecht inging tegen de

4, 5, 6

7, 8, 9

7

8

vrij-liberale opvattingen. Naar verluidt zou Troelstra woedend op Sluiter zijn geweest.

10 Bij de invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging met zijn lage kiesdrempel maakten ook nieuwe partijen een gerede kans op een Kamerzetel. Vooral de gevestigde liberale partijen hadden last van electorale concurrenten. Een daarvan was de door Willem Treub geleide Economische Bond. Treub was in 1901 een van de oprichters van de VDB geweest, maar in december 1914 stapte hij op nadat hij met zijn partij gebrouilleerd was geraakt. In 1917 gaf hij de aanzet tot de Economische Bond, die meer ruimte aan het bedrijfsleven wilde geven. In het verkiezingsnummer van het partijorgaan *de Loods* verscheen vlak voor de verkiezingen zijn getekend portret van de hand van Theodoor van Lelyveld (1867–1954), een gewezen militair die zich had ontwikkeld tot tekenaar en schilder en die ook regelmatig beschouwingen over kunst schreef voor *de Loods*. Niet helemaal zeker is of het

**De Maatschappij op weg naar den afgrond.
Wie dit voorkomen wil, stemme de Vrij-Liberale Candidaten.**

10

ALGEMEEN VERKEERBLAD van DINSDAG 2 JULI 1920 - Avondblad - Tweede Blad

Het VERTROUWEN in de *bestaande* politieke partijen IS WEG!
Zij hebben het daarnaar ook gemaakt.
Steeds mannen van de daad kunnen nu nog helpen.
STEMT daarom op één kandidaat van den ECONOMISCHEN BOND.

Kieskring AMSTERDAM. Lijstnummer 21.	Kieskring DEN HAAG. Lijstnummer 13.
Kieskring HAARLEM. Lijstnummer 22.	Kieskring ROTTERDAM. Lijstnummer 17.
Kieskring DEN HELDER. Lijstnummer 14.	Kieskring OORDRECHT. Lijstnummer 16.
Kieskring UTRECHT. Lijstnummer 8.	Kieskring LEIDEN. Lijstnummer 22.

<ul style="list-style-type: none"> Treub. Mr. M. W. F. De Buissonje. W. H. Van Lynden. J. C. E. Baron De Croo. E. A. De Clercq. S. W. Van Goor. W. B. Westerman. Mej. Johanna. Van Blijenburgh. J. P. Van Waveren. Th. Mesritz. Mr. A. 	<ul style="list-style-type: none"> Treub. Mr. M. W. F. Mesritz. Mr. A. Schürmann. E. G. Van Sandick. R. A. Fabius. G. C. A. Hoogenstraaten. E. L. Th. Wijnaendts Francken-Dyserinck. Mevr. E. W. Kruseman. G. Van Waveren. Th. De Groot. L.
--	---

Kieskring FRIESLAND. Lijstnummer 7.	Kieskring LIMBURG. Lijstnummer 1.
Kieskring GRONINGEN. Lijstnummer 10.	Kieskring NIMEGEN. Lijstnummer 17.
Kieskring OVERUSEL. Lijstnummer 8.	Kieskring 'S BOSCH. Lijstnummer 7.
Kieskring ORIENTHE. Lijstnummer 10.	Kieskring TILBURG. Lijstnummer 13.
Kieskring ARNHEM. Lijstnummer 12.	Kieskring ZEELAND. Lijstnummer 17.

<ul style="list-style-type: none"> Treub. Mr. M. W. F. Westerman. Mej. Johanna. Peletier. H. J. Boerama. J. Albeda. H. Van Goor. W. B. Kruseman. G. Van Lynden. J. C. E. Baron Barenda. O. R. Mesritz. Mr. A. 	<ul style="list-style-type: none"> Treub. Mr. M. W. F. Hoogenstraaten. E. L. Th. Laermoes. M. Kester. J. Van Capelle. J. J. Kruseman. G. Du Cellier Muller. G. J. Schürmann. E. G. Mesritz. Mr. A.
---	---

ELKE KEIZER raadplegt, ieder voor zijn eigen KIEZKING, voor het juiste LIJSTNUMMER en des JULETEN CANDIDAAT, bovenstaande opgaaf.

ELKE KEIZER mag slechts op één kandidaat stemmen door het hokje, links vóór diens naam, zwart te maken.

Alleen! Als een kiezer meer dan één hokje zwart maakt, is volgens de Kieswet, zijn stem **ONGELDIG**.

11

portret als affiche werd gebruikt, alhoewel het los was ingelegd en er ook afzonderlijke afdrukken verkrijgbaar waren, op Japans papier gedrukt, 'tegen toezending van postwissel à f2,-'.¹ Daarnaast plaatste ook de Economische Bond advertenties.

11

Liberalen en vrijzinnig-democraten in het interbellum 1918-1940

Na de verkiezingen van 1918 groeide in de alledaagse parlementaire praktijk de samenwerking tussen de Kamerfracties van de Liberale Unie, de BVL, de Economische Bond en een paar liberaal georiënteerde belangenpartijtjes (zoals de Neutrale of Amusementspartij van Henri ter Hall). In juli 1920 stelde Treub publiekelijk voor om tot één partij te komen. Na maandenlang onderhandelen werd op 16 april 1921 de Vrijheidsbond opgericht, waarna Unie, BVL en Economische Bond van het

politieke toneel verdwenen. Door toedoen van Treub werd in de naam niet verwezen naar het liberalisme.² Hij mocht dan al wel zo'n zeven jaar eerder de vdb hebben verlaten, de vrijzinnig-democratische afkeer van de aanduiding 'liberaal' was hij nog niet kwijtgeraakt. Voorzitter Hendrik Coenraad Dresselhuys sprak de hoop uit dat de Vrijheidsbond 'de eerste politieke organisatie van ons land zal zijn, zooals hij ook zijn moet, omdat hij, in tegenstelling met rood en zwart, niet een instrument is van klasse en/of groep, maar de vertolking van een nationaal beginsel'.³ De vdb bleef overigens verre van de fusie; de Bond beschouwde de nieuwe partij als uitgesproken behoudend.

De start van de Vrijheidsbond — die vanaf het midden van de jaren twintig officieel Liberale Staatspartij De Vrijheidsbond zou gaan heten — leek overdonderend. De leden stroomden toe; in de zomer van 1922 telde de Bond er 50.000. De electorale verwachtingen waren dan ook hooggespannen. Bij de kiezers sloeg de fusie echter niet zo aan. Hadden de deelnemende partijen in 1918 op eigen kracht in totaal vijftien van de honderd zetels in de Tweede Kamer behaald, bij de Kamerverkiezingen van 1922 kwamen zij onder de vlag van de Vrijheidsbond niet verder dan tien. Centraal in het program van de nieuwkomer had het verzet gestaan tegen de 'even omslachtige en kostbare als te dwingende overheidsinmenging'. Deze boodschap werd gevisualiseerd op het verkiezingsaffiche, dat door de kunstenaar Jan Franken (1878–1959) was ontworpen. In een donker bos verdedigt een androgyne, Germaans ogende strijder die de Vrijheidsbond moet verbeelden, zich onder meer tegen de slangen van bolsjewisme en klassenstrijd, de gier van de 'geestelijke dwang' en andere weerzinwekkende roofdieren. Bijzonder heldhaftig oogt het niet en men kan zich afvragen wat de mobiliserende werking ervan is geweest.

12

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1929 ontwierp Franken opnieuw een affiche. Dit keer staan de door 'roode of zwarte overheerschings' in het defensief gedrongen liberalen erop afgebeeld. Links van de in het midden geplaatste stembus staat een non, als zinnebeeld van de christelijke partijen, en rechts een krijgshaftige vrouw met een Phrygische muts, die aan Marianne doet denken, het vrijheidssymbool uit de Franse Revolutie. Met de rode vlag in haar linkerhand personifieert zij de volkssoevereiniteit en het socialisme. Van dit tweetal gaat onmiskenbaar een dreiging uit op de 'vrijzinnige' (dat wil zeggen liberale) vrouw met haar twee kinderen.

13

STEMT DEN VRIJHEIDSBOND
LIJST 21

VRIJZINNIGE VROUWEN WAAKT
TEGEN ROODE OF ZWARTE OVERHEERSCHING

STEMT DEN VRIJHEIDSBOND

14

De allegorieën op beide affiches zijn niet toevallig: zij geven het programmatische verzet van de Vrijheidsbond tegen klassenstrijd en kerkelijke dogma's weer. Onbedoeld drukken de posters evenzeer tamelijk precies het gevoel uit dat vele liberalen in het interbellum hadden, namelijk dat zij werden gemangeld door het opdringende clericalisme en socialisme. Bij de Kamerverkiezingen van 1925 kwam deze zorg op een luchtiger — en ook nogal onbeholpen — wijze tot uitdrukking op een andere poster. Het wat kluchtige karakter van dit plakkaat kan niet verhelen dat de liberalen door de bank genomen nogal beducht waren voor de hechter wordende katholieke, protestants-christelijke en sociaal-democratische zuilen. Tegenover de opmars van de georganiseerde massa in de politiek en de samenleving konden zij, van nature individualistisch ingesteld, weinig inbrengen. Zoals eerder al opgemerkt, benadrukten zij het thema van de nationale eenheid, die door de verzuiling zou worden bedreigd.

De Vrijheidsbond plaatste zich van meet af aan in deze liberale traditie van nationale oriëntatie. Het met de Bond verwante periodiek

14

de *Vrijheid*, dat in de praktijk als ledenorgaan fungeerde, tooide zich met de ondertitel 'Algemeen Nederlandsch Weekblad'. Titel en ondertitel waren geplaatst tegen de achtergrond van de — in zwart-wit uitgevoerde — Nederlandse vlag. Ook het sinds 1936 verschijnende ledenorgaan, *Het Liberale Weekblad*, werd met de driekleur opgesierd. De nationale gerichtheid werd ook al meteen bij het electorale debuut van de Vrijheidsbond in 1922 zichtbaar op een verkiezingsaffiche van beeldhouwer Frans Tullinck (1876–1943), dat naast de poster van Franken werd gebruikt om enkele kandidaten van een zogeheten 'bijlijst' (vandaar nummer 21B) onder de aandacht te brengen. De kleuren oranje-wit-blauw domineren het affiche en komen ook terug in de pluimen op de hoed. Het gaat hier overigens niet om zomaar een hoofddekseel, maar om de zogeheten Vrijheidshoed. Dit symbool verwijst naar het gebruik van de Romeinen om vrijgelaten slaven kaal te scheren en een muts op te zetten. Gedurende de vroegmoderne tijd (tijdens de Nederlandse opstand, maar ook in de Bataafse tijd) was dit een zeer veel voorkomend symbool op allerlei allegorische prenten.⁴

...En toch is de Vrijheidsbond springlevend?

17

18

De Tweede Kamerverkiezingen van april 1933 hadden plaats tegen het decor van de machtsovername van Hitler in Duitsland en de muiterij van matrozen op de kruiser De Zeven Provinciën in de Nederlands-Indische wateren. Deze gebeurtenissen vormden redenen te meer voor de Vrijheidsbond om in de campagne zijn nationale opstelling te benadrukken. De Bond bepleitte een doortastende, ‘krachtige nationale regering’, waarvan de liberalen deel moesten uitmaken (voor de ‘opruimende’ sociaal-democraten was hierin vanzelfsprekend geen plaats).⁵ ‘Voor nationale eenheid’, benadrukt het verkiezingsaffiche, waarvan inhoud en vorm met elkaar overeenstemmen. De poster, die was ontworpen door de glazenier en graficus Pieter A. H. Hofman (1886–1965), toont de Nederlandse leeuw met de Nederlandse driekleur in zijn klauwen, die zich krachtig verweert tegen de slang van het socialisme (Moskou) en wetteloosheid (de muiterij). Vanwege zijn uitgesproken politieke stellingname riep de poster bij tegenstanders waarschijnlijk heftige reacties op. In *de Vrijheid* beklagde de Vrijheidsbond zich over het feit dat door ‘verkiezings-parasieten... o.a. in de Vondelstraat

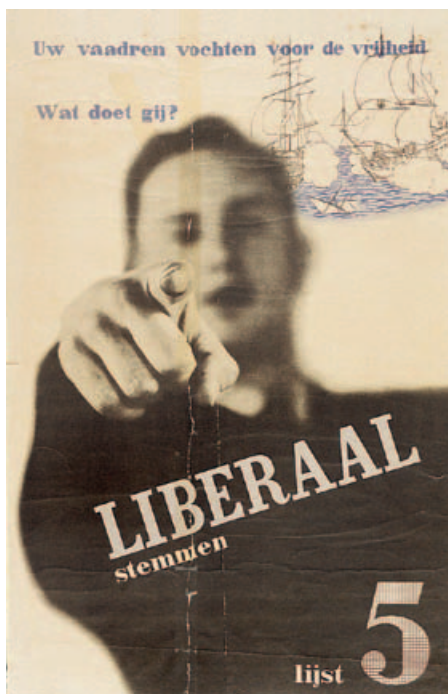
18

te 's Gravenhage verschillende liberale affiches zijn afgescheurd of vernield. Lafaards'.⁶

Op het affiche bindt de leeuw ook de strijd aan met het 'sectarisme'. Hiermee wordt op de verzuiling gedoeld, die de nationale eenheid zou bedreigen. De liberalen ondervonden daarvan — evenals de vrijzinnig-democraten — in het dagelijkse politieke leven de gevolgen, omdat zij niet zoals de protestanten, katholieken en sociaal-democraten over een geestverwante omroep beschikten die voor de radio hun boodschap kon uitdragen.⁷ Hoewel de Vrijheidsbond en de VDB het over veel zaken oneens waren, ijverden zij wel gezamenlijk — maar tevergeefs — voor de invoering van een nationale omroep als de Britse BBC. Overigens zouden zij na de verkiezingen onder invloed van de economische crisis en het opkomende nazisme over hun onderlinge tegenstellingen heen-stappen en gezamenlijk met de ARP, de Christelijk-Historische Unie (CHU) en de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) zitting nemen in een door Hendrik Colijn geleide regering.

In 1937, nadat het kabinet-Colijn zijn termijn had volgemaakt, maakte de Vrijheidsbond zich in de verkiezingscampagne opnieuw sterk voor een 'krachtige, nationale, liberale politiek'.⁸ De partij wilde de coalitie voortzetten, maar tegelijkertijd haar invloed op het regeringsbeleid vergroten. Deze wensen kwamen tot uitdrukking in het parool 'zet meer liberalen naast Colijn'. Het geldt als het klassieke voorbeeld van een verkeerde verkiezingsleus — ook de liberale partijleiding gaf het naderhand toe –, want in plaats van op de kandidaten van de Vrijheidsbond te stemmen kozen nogal wat liberale kiezers direct voor Colijn.⁹ Partijgenoot en Eerste Kamerlid Ernst Heldring mopperde in zijn dagboek: 'de liberalen hebben geen figuren van eenige betekenis en maakten in hun propaganda een stumperige indruk, meelopers van Colijn'.¹⁰ Ook bij deze gelegenheid besloot de Vrijheidsbond weer tot een affiche met nationale symboliek, waarvan de ontwerper onbekend is. Op een door het gebruik van een foto modern aandoende poster wordt de kijker door een vaag personage rechtstreeks aangesproken in enigszins archaisch Nederlands: 'Uw vaadren vochten voor de vrijheid. Wat doet gij?' Op de achtergrond is een naar de vaderlandse geschiedenis verwijzend tafereel van een zeeslag geplaatst. Is de combinatie van oud (historie, retoriek) en nieuw (fotografie, direct aanspreken) al bijzonder, opvallend is ook de afwezigheid van de partijaanduiding. De kiezer werd slechts opgewekt tot 'liberaal stemmen' — wellicht een

19

19

voorbode van de naamsverandering in februari 1938, toen de Liberale Staatspartij (LSP) als uitvloeisel van de verkiezingsnederlaag het achtervoegsel 'de Vrijheidsbond' liet vallen.

Het defensieve karakter van veel affiches van de Vrijheidsbond lijkt de kwetsbare positie van de liberalen in de periode tussen de beide wereldoorlogen te weerspiegelen. Bij de Kamerverkiezingen van 1925, 1929 en 1933 verloor de Vrijheidsbond telkens één zetel. In 1937 ging de partij er drie zetels op achteruit en hield er nog maar vier over. In het tijdperk van massapolitiek en verzuiling waren de liberalen overduidelijk op hun retour. Het appèl op nationale eenheid hielp hen maar weinig tegenover het ideologische geweld van massapartijen als ARP en SDAP; bovendien was het voor de echte nationalistten te slap — zij hadden als alternatief de NSB (en in 1933 het Verbond voor Nationaal Herstel).

Vrijzinnig-Democratische Bond

In tegenstelling tot de Vrijheidsbond wist de vdb zich na de Eerste Wereldoorlog redelijk te handhaven. In de tweede helft van de jaren twintig bezetten de vrijzinnig-democraten zeven Kamerzetels, in de jaren dertig zes. Vergeleken met de liberalen getuigden hun affiches van veel meer zelfvertrouwen.¹¹ Ook de vdb zag het gevaar van verschillende kanten komen, maar de partij laat het schip van staat op de door haar in 1922 gebruikte poster onverschrokken koersen tussen de dreiging van de rode (socialistische) revolutie en de zwarte reactie, waartoe niet alleen de confessionele partijen behoorden maar ook de Vrijheidsbond. ‘En altijd weder, na elke revolutionaire beweging, volgt de reactie’, zo schreef partijleider Henri Marchant in zijn toelichting op het affiche in het partijblad *de Vrijzinnig-Democraat*. ‘Dat is de noodlottige wisselwerking, die alleen is te voorkomen door den rechten koers te volgen van de democratie. In bovenstaande tekening heeft de ontwerper de taak van onze partij uitnemend in beeld gebracht. Zoo gevoelen wij het allen.’¹² Het sociaal-democratische dagblad *Het Volk* maakte zich vrolijk over het feit dat er niemand aan het roer stond. De vdb reageerde door te stellen dat het niet om het schip van de Bond ging, maar om het schip van staat — zoals er ook op staat — en dat het ‘de taak van de kiezers was het aan een krachtig stuurman te helpen door... op de vrijzinnig-democraten te stemmen’.¹³

Het ontwerp van de poster was van de hand van Johannes Dominicus Ros (1875–1952), sierkunstenaar en tekenleraar aan de Haagse Academie van Beeldende Kunsten. Zijn echtgenote had zitting in het bestuur van de vrijzinnig-democratische vrouwenorganisatie. Ros zou in het interbellum de meeste affiches van de vdb ontwerpen. In het partijblad werd hij ‘onze vriend’ genoemd, die ‘volkomen belangeloos zijn talent in dienst van onze partij heeft gesteld’.¹⁴ Naast het aanplakbiljet (in het formaat 72 bij 107 centimeter) verscheen de afbeelding ook als briefkaart en sluitzegel voor enveloppes. De vrijzinnig-democratische ‘propagandaplaat’ voor de raadsverkiezingen van 1923 was een variatie op het thema van 1922, maar nu wel wat defensiever. Dit keer had Ros tegen de achtergrond van het gemeentehuis het paard van Troje afgebeeld, in rood en zwart beschilderd. ‘Het raadhuis staat daar, en de kiezers kunnen met vereende krachten het houten beest naar binnen trekken, bekoord door zijn schoone vormen. Het raadhuis zal dan worden

HAALT HET PAARD VAN
TROJE NIET BINNEN!

~~~~~ Kiest ~~~~~
VRIJZINNIG DEMOCRATEN

22

23

bezet, door rood en zwart, door den gevaarlijken levenden inhoud van het trotsche beest', aldus Marchant.¹⁵ Het was aan de VDB om te voorkomen dat de stad zou vallen. De affiches werden voor vijftig cent per stuk aan de afdelingsbesturen geleverd. De afdelingen betaalden minder naarmate zij er meer inkochten, 'teneinde het bestellen van grotere aantallen aan te moedigen'.¹⁶

In 1924 omhelsde de VDB de nationale ontwapening, een standpunt dat de partij vervolgens met het fanatisme van een pas bekeerde uitdroeg. Zeer waarschijnlijk maakte de schilder Jaap Wagemaker (1906–1972) voor de Bond een litho van de dodelijke gevolgen van gifgas. Op het vrijzinnig-democratische affiche voor de Kamerverkiezingen van 1925, dat opnieuw door Ros was gemaakt, staat de nationale — eenzijdige — ontwapening centraal. De VDB zag het als

22

23

zijn plicht ertoe bij te dragen ‘dat de bewapenaars bij den naderen stembusstrijd een nederlaag lijden, dien zij niet meer te boven komen. Langs dien weg alleen... kunnen wij bereiken, wat onze teekenaar zo mooi heeft uitgebeeld, dat niet het geweld, maar het recht de wereld gaat beheerschen’.¹⁷ De poster toont een rechter die een strijdend leger tot stoppen maant. Het *Algemeen Handelsblad* sprak oneerbiedig van een ‘heer in toga die een kanon toespreekt’.¹⁸ De Vrijheidsbond, door de vdb in het kamp van de ‘bewapenaars’ ingedeeld, noemde de vrijzinnig-democratische verkiezingsactie een ‘politieke gifgascampagne’.¹⁹ Het affiche van de vdb voor de Kamerverkiezingen van 1929 is niet bewaard gebleven, maar afgaande op het partijblad was het een ‘zeer sprekend aanplakbiljet’. De opnieuw door Ros vervaardigde poster beeldt een stembus uit, waarop de voornaamste verkiezingsleuze van de vdb is vermeld: ‘Staatspensioen, volksinvloed, ontwapening en recht: stemt op den vrijzinnig-democraten, Marchant.’²⁰

Evenals de Vrijheidsbond was ook de vdb in de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1933 niet ongevoelig voor de politieke

24

25

crisisstemming die het gevolg was van de munterij op De Zeven Provinciën en de machtsovername van Hitler in Duitsland. Het affiche van Ros leek — hoewel heel anders vormgegeven — met de driemaster en dezelfde leus veel op de versie van 1922. ‘Het gaat om het behoud der democratie tegen de aanslagen, die haar van links en rechts bedreigen. Het gaat als in 1922, maar in nu nog veel ernstiger omstandigheden, erom het schip van staat veilig te loodsen tusschen de roode en zwarte klippen door. Houdt Koers!’, zo lichtte het partijblad toe.²¹ De poster was al gedrukt voordat het lijstnummer van de Bond bekend was (in die tijd werd er geloot). De afdelingen konden later afzonderlijke vierkante strookjes met ‘lijst 19’ daarop gedrukt bestellen, die dan weer op het plakkaat konden worden geplakt. Volgens de aanwijzingen van het partijsecretariaat diende dat aan weerszijden van het woord ‘kiest’ te geschieden, maar dat is op het hier afgebeelde affiche niet gebeurd.²²

24

De Vrijheidsbond nam in zijn partijorgaan het affiche op de korrel. Eerst kreeg Ros er van langs, omdat hij de driemaster binnen een stuurrad had geplaatst. ‘De slimme ontwerper van dit moois heeft vergeten, dat het oud-Hollandse zeilschip niet bestuurd werd met een rad, maar met een roerpen’, zo luidde het liberale commentaar. Vervolgens moest de VDB eraan geloven: ‘Het devies bij dit fraais luidt: Houdt koers! Jawel — houdt koers! Maar waarheen? De vrijzinnig-democraten waren tot dusver slechts meesters in het laveeren. Van een vasten koers viel nimmer iets te bemerken.’²³ Achteraf gezien ging het hier om verkiezingsretoriek, want na de verkiezingen van 1933 trad de Vrijheidsbond met de VDB toe tot het crisiskabinet-Colijn. Dat was opmerkelijk, althans wanneer het tweede vrijzinnig-democratische affiche in ogenschouw wordt genomen dat eveneens door Ros was gemaakt. Het conservatisme werd hierin overduidelijk te licht bevonden. Desalniettemin ging de VDB in zee met de in zijn ogen behoudende liberalen en confessionelen.

25

In 1935 trad Marchant als minister en partijleider terug, nadat bekend was geworden dat hij tot het katholieke geloof was overgegaan. Bijna twintig jaar had hij de VDB aangevoerd. Als eerste man werd hij opgevolgd door Oud, die in 1948 tot één van de oprichters van de VVD zou behoren. Met Oud als lijsttrekker voerde de Bond bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1937 campagne onder de leus ‘Voor vrijheid en democratie!’ Dit devies is begrijpelijk in een tijd waarin de VDB het staatkundige bestel in bescherming wilde nemen tegen kritiek van de

26 extreme linker- en rechterzijde. Het is daarnaast saillant dat exact deze termen ruim tien jaar later centraal zouden komen te staan in de benaming van de vvd. Op het verkiezingsaffiche ging alle aandacht uit naar Oud. Een wijsvinger was op zijn naam gericht, kennelijk met als doel om die bij een groter publiek bekend te maken nu Marchant na vijf verkiezingen vanaf 1918 was teruggetreden. Evenals de Vrijheidsbond maakte de vdb op de poster gebruik van een foto. De ontwerper is onbekend; gezien de vormgeving lijkt Ros er geen bemoeienis mee te hebben gehad.

Van de affiches van de vdb en de Vrijheidsbond uit de jaren twintig is eenvoudig de 'vrijzinnige' afkeer af te lezen van 'zwart' en 'rood', het clericalisme en het socialisme. De reserves ten aanzien van de confessionelen verdwenen echter in het daaropvolgende decennium. De politieke en economische crisis leidde tot een toenadering tussen de twee vrijzinnige partijen en de arp, chu en rksp. In 1933 vormde dit vijftal het kabinet-Colijn. In datzelfde jaar aanvaardde de Vrijheidsbond in zijn nieuwe beginselprogramma het christendom 'als vasten grondslag der Europeeschen samenleving'.²⁴ De liberalen zouden geleidelijk aan in de confessionelen hun vaste politieke bondgenoten gaan zien. Dat gold in het bijzonder voor de protestants-christelijke arp en chu, die lsp-voorzitter Ben Telders samen met zijn partij wilde laten uitgroeien tot een 'derde macht', tussen de roden en roomsen. Een dergelijke basale verwantschap was er vanzelfsprekend niet tussen de liberalen en de sdap, die op sociaal-economisch gebied lijnrecht tegenover elkaar stonden. Eigenlijk met uitzondering van de 'paarse' periode van 1994 tot 2002 zou de vvd zich dan ook scherp afzetten tegen de sociaal-democraten. Delen van de liberale combinatie van nationale gerichtheid en virulent antisocialisme zouden op de liberale affiches van na de Tweede Wereldoorlog zichtbaar blijven. Het antirode verdween in de jaren zestig; het nationale is tot op de dag van vandaag waarneembaar.

De politieke preferenties van de vdb lagen duidelijk anders dan die van de lsp. De Bond had zich altijd sterk gemaakt voor een 'democratische' coalitie van vrijzinnig-democraten, de linkervleugel van de rksp, en de sdap. De vdb zag het als het ware als zijn taak de sociaal-democraten tot verantwoordelijkheid te brengen.²⁵ Gezien deze coalitievoorkeur was deelname aan het door Colijn geleide kabinet een

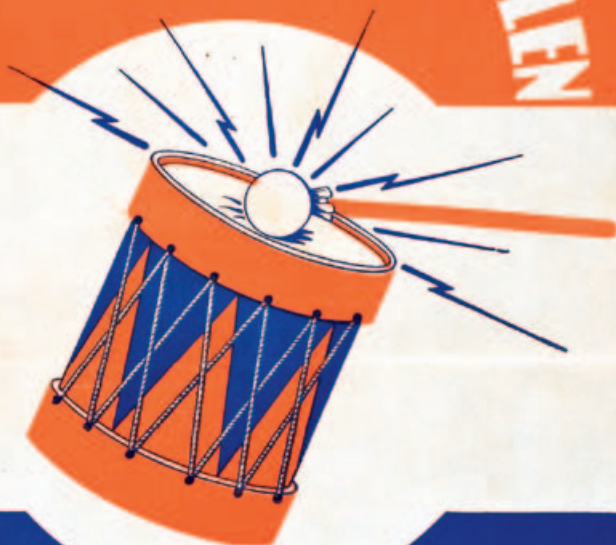
uitzondering. Van de op toenadering tot de sociaal-democraten gerichte vleugel in de VDB was Dolf Joeke de exponent. Na de Tweede Wereldoorlog voerde de Bond samen met de SDAP, de Christelijk-Democratische Unie (CDU) en enkele splintergroeperingen overleg om te komen tot een 'doorbraak' in de verzuilde, vooroorlogse politieke verhoudingen. De vrijzinnig-democraten hadden weliswaar moeite met socialistische symbolen als de rode vlag en de Internationale en op ideologisch gebied met de socialisatieparagraaf, maar de algemene vergadering van de VDB besloot in februari 1946 in overgrote meerderheid op te gaan in de nieuwe Partij van de Arbeid (PvdA). De gewezen partij-leider Oud ging ook mee, zij het schoorvoetend.²⁶

26

DE BOND VAN JONG-LIBERALEN

roept de jongeren
op tot
politieke belangstelling

leest

„**SLAET** op den **TROMMELE**”
weekblad

Naoorlogs intermezzo: Partij van de Vrijheid

1946–1948

De LSP keerde na het einde van de Tweede Wereldoorlog aanvankelijk in haar oude gedaante terug. De Bond van Jonge Liberalen (BJL), de jongerenorganisatie van de LSP, was het daar niet mee eens. In de oorlog waren leden van de BJL actief geweest in het verzet. Zij hadden het illegale blad *Slaet op den trommele* uitgegeven, dat ook na mei 1945 bleef verschijnen. Hierin bepleitte de Bond de oprichting van een meer vooruitstrevende liberale partij. Onder leiding van Henk Korthals, die voor de oorlog voorzitter van de BJL was geweest, namen de jonge liberalen hiertoe het initiatief. Als voorzitter van de nieuwe partij werd Dirk Stikker aangezocht, die directeur was van de Heinekens Bierbrouwerij. Het voorlopige partijsecretariaat werd op zijn kantoor ingericht.

27

In maart 1946 ging de Partij van de Vrijheid (PvdV) van start. Voor het blok gezet, was de LSP in de nieuwe partij opgegaan. De oprichters hadden ook nu met opzet de aanduiding ‘liberalisme’ uit de partijnaam gelaten, omdat deze term door de economische crisis van de jaren dertig in een kwade reuk was komen te staan. Bovendien wilden zij voorkomen dat de nieuwkomer zou worden beschouwd als een regelrechte voortzetting van de LSP. ‘Vrijheid’ sloot als centrale term veel beter aan bij de tijdgeest, na vijf jaren van Duitse bezetting en onderdrukking. De PvdV poogde daarop in te spelen: het partijblad werd *Vrij!* genoemd en als embleem gebruikte zij het V-teken, het bekende gebaar van Winston Churchill tijdens de Tweede Wereldoorlog. Anders dan bij de Engelse premier stond de V voor de PvdV niet voor *Victory* — dat wil zeggen de overwinning over de Duitsers — maar voor ‘vrijheid’, zoals duidelijk blijkt op haar poster voor de Tweede Kamerverkiezingen van mei 1946. Ook al wilde de PvdV breken met de behoudende liberale traditie, zij knoopte wel aan bij de gewoonte van de Vrijheidsbond om op affiches gebruik te maken van de nationale kleuren — zoals blijkt op de poster waarop in de huisstijl van de PvdV een verkiezingsbijeenkomst staat aangekondigd, of een waarop lijsttrekker Korthals staat vermeld. Ook

28

29

30

3 Naorlogs intermezzo: Partij van de Vrijheid 1946-1948

28

29

KIEST
KORTHALS

DE PARTIJ VAN
DE VRIJHEID

32

het affiche voor een andere lijsttrekker van de PvdV — A.H.W. Hacke in de kieskring Amsterdam — maakt gebruik van de huisstijl. Door de toevoeging van enkele schetsen plaatsten de hoofdstedelijke liberalen de Kamerverkiezingen in het teken van de weg naar de dictatuur versus de vrijheid, waarbij zij refereerden aan de kort daarvoor beëindigde wereldoorlog. Tegenover ‘Göbbels de prater’, werd Vader des Vaderlands Willem de Zwijger geplaatst.

31

In de campagne werden de liberalen bijgestaan door het gerenommeerde en nogal chique reclamebureau Van Alfen.¹ In de verkiezingsstrijd stonden de PvdV en de PvdA lijnrecht tegenover elkaar, met als inzet de vrijzinnig-democratische kiezer. Zou die zijn voorliden naar de PvdA volgen of zich meer thuisvoelen bij de PvdV? De sociaal-democraten deden hun best om de associatie van het liberalisme met crisis en werkloosheid levendig te houden en schilderden de PvdV af als een stelletje kapitalisten. De PvdV daarentegen deed het voorkomen of de PvdA het ‘staatsocialisme’ wilde invoeren. Op een affiche van de afdeling Amsterdam wordt de suggestie gewekt dat minister-president Willem Schermerhorn (lid van de PvdA; van huis uit vrijzinnig-democraat) met zijn beleid de kiezer naar het ravijn van armoede en chaos leidt, terwijl de kiezers die het vaandel van de PvdV volgen (en de Nederlandse vlag meevoeren) het land van voorspoed en welvaart bereiken. Niet de klassenstrijd, maar harmonieuze verhoudingen waren volgens de liberalen noodzakelijk, zo laat ook het affiche van de afdeling Rotterdam van de PvdV voor de gemeenteraadsverkiezingen van juli 1946 zien.

32

33

34

STEMT
DE PARTIJ VAN
DE VRIJHEID

HACKE **LIJST 5**

CAMPAGNE-BOEK

Verkiezingen **1948**

Enig archief-exemplaar 1/1 blz.
Reer. 't d. v. v. d. koningsnacht
61 te 2. Gravenhage

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie

1948–2008

In de loop van 1947 begon het te rommelen in de PvdA. Oud was gaandeweg zowel persoonlijk als politiek teleurgesteld geraakt in zijn nieuwe partij. Volgens hem zou de PvdA steeds meer op de oude SDAP zijn gaan lijken. In het PvdV-orgaan *Vrij!* werden deze en andere tegenstellingen bij de concurrent breed uitgemeten onder koppen als ‘De PvdA niet autogeen gelast’ en ‘Tweespalt in de PvdA’. Dat men het daarbij op het vrijzinnig-democratische smaldeel in de PvdA had gemunt, werd ruiterlijk toegegeven. ‘De PvdV moet in staat zijn — en is bij een actieve propaganda ook in staat — een deel van de rechtervleugel van de PvdA tot zich te trekken’, zo hoopte de redactie.¹

Ook binnen de PvdV was echter niet alles koek en ei. Hoewel de partij vergeleken met de LSP bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1946 twee zetels had gewonnen, maakte zij alle goede bedoelingen ten spijt al snel een ingedutte indruk. Toen Oud in het najaar van 1947 uit de PvdA stapte en toenadering zocht tot de PvdV, werd daarop hartelijk gereageerd. Nu was de kans daar om alsnog de nagestreefde smelting van liberalen en vrijzinnig-democraten te verwezenlijken en zo uit deze impasse te geraken. De partijtop ging gretig in op Ouds uitnodiging, die daar op zijn beurt weer handig gebruik van maakte. Hij richtte een ‘Comité tot voorbereiding van een Democratische Volkspartij’ op, in de wandeling het ‘Comité-Oud’ genoemd. Dit comité telde slechts enkele honderden leden, maar voerde de onderhandelingen met de PvdV (met circa 20.000 leden) op voet van gelijkheid. Op de besprekingen over een nieuwe partij drukte Oud zowel in programmatisch als in personeel opzicht zijn stempel.² Zo kwam de naam Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (vvd) — het begrip ‘liberalisme’ werd nog steeds als te belast beschouwd — uit zijn koker. Zoals reeds vermeld was de naam identiek aan de leuze van de vdb in de verkiezingscampagne van 1937. De fusie werd door Stikker en Oud snel beklonken en op 24 januari 1948 werd de vvd opgericht.

De nieuwe partij kreeg al snel een logo (toen nog ‘embleem’ geheten) dat geheel in de liberale traditie stond: de afkorting vvd was
35 geplaatst tegen een blauwe achtergrond met daaromheen van buiten
naar binnen de kleuren rood en wit. In de beginperiode prijkte dit logo
36 op alle posters, zoals bijvoorbeeld op het affiche voor de gemeente-
raadsverkiezingen in Bussum in 1949. De nationale tinten kwamen ook
37 terug in de affiches die de vvd in het midden van de jaren vijftig centraal liet maken voor de raadsverkiezingen. De afdelingen hoefden zelf in de uitgespaarde ruimte alleen nog maar het plaatselijke lijstnummer te laten bijdrukken en eventueel bovenaan de naam van de eerste kandidaat. De vvd hechtte zeer aan het gebruik van de nationale vlag in de verkiezingscampagne. In het campagneboek dat was opgesteld voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1948 waren ook adviezen opgenomen voor het ‘aankleden van vergaderingen’. Omdat het gehoor zijn aandacht richtte op de spreker, dienden in het bijzonder het podium en het spreekgestoelte goed verzorgd te worden. ‘Bovendien kan achter de spreker het partijembleem, groot uitgevoerd, worden aangebracht, benevens de naam der partij en eventuele korte slagzinnen. Onbewust zullen de toehoorders dit in zich opnemen. Vergeet vooral niet de Nederlandse driekleur opvallend te gebruiken.’³

De Kamerverkiezingen van juli 1948 verliepen voor de debuterende vvd zeer succesvol. Terwijl de PvdA twee zetels verloor, wonnen de liberalen onder aanvoering van Oud er twee, zodat ze op acht uitkwamen. Toen de raadsverkiezingen een jaar later voor de vvd ook relatief succesvoller verliepen dan voor de sociaal-democraten, juichte het liberale partijorgaan: ‘de vrijzinnigen zijn tot inkeer gekomen; de doorbraak is doorbroken’.⁴ Na de Kamerverkiezingen nam de vvd zitting in het kabinet-Drees-Van Schaik. De kwestie-Indonesië was door de partij als hefboom gebruikt om achter de regeringstafel plaats te kunnen nemen. Aanvankelijk waren de liberalen verklaarde tegenstanders geweest van zelfstandigheid voor deze kolonie, maar uiteindelijk stemde de vvd toch in met de soevereiniteitsoverdracht binnen het kader van een Nederlands-Indonesische Unie. De steun in tweede termijn voor de noodzakelijke grondwetswijziging was echter afhankelijk gemaakt van de samenstelling van het nieuwe kabinet. De vvd hoopte door regeringsdeelname de in haar ogen veel te grote invloed van de staat in het maatschappelijk leven te kunnen indammen.

36

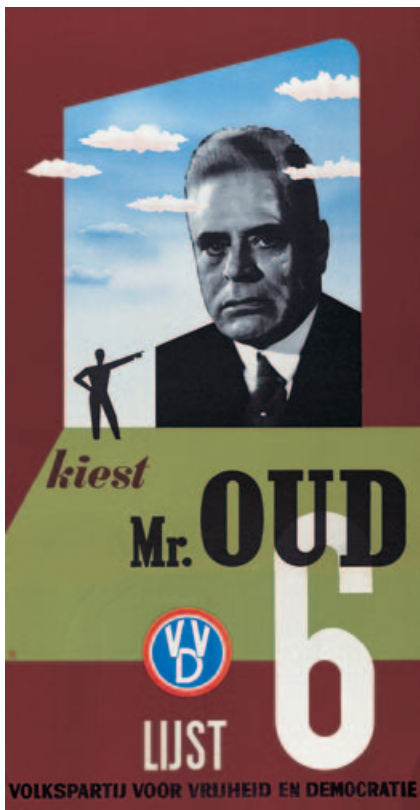

37

Voor deze Kamerverkiezingen was Oud als lijsttrekker aangewezen. Voor het eerst in de liberale electorale geschiedenis stond het portret van de eerste man — zelfs met zijn titel ('Mr.') — op de poster. ³⁸ Noch bij de Vrijheidsbond, noch bij de vdb was dit eerder voorgekomen. ³⁹ Daarnaast kwam er ook nog een cijferaffiche. Dat Oud centraal kwam te staan in de liberale verkiezingsstrijd was een weloverwogen keuze. In een concept-opzet voor de campagne werd een goedkope en onopgesmukte verkiezingsactie bepleit, mede omdat 'de naam Oud, door hetgeen deze persoon gedaan heeft, een soort mystieke klank heeft momenteel, die van waarde kan blijken te zijn bij de verkiezingen, mits op eenvoudige en subtiele wijze deze "wind" wordt aangewakkerd. D.w.z. sober blijven en concentreren op deze persoon'. Er moest een groot affiche komen 'in opvallende kleuren, zonder verdere voorstelling, wellicht alleen portret of tekening van Oud'.⁵ Deze aanbevelingen werden uitgevoerd en het resultaat was zeker in het oog springend — niet alleen door de merkwaardige kleuren (het dominante bruin in combinatie met lichtgroen), maar ook door het perspectief (zoals de wolken die vanuit de achtergrond naar voren komen drijven) en de foto van Oud (die aan de linkerzijde scherp is afgesneden om ruimte te maken voor een wijzend mannetje). Al met al past het niet goed in de liberale traditie, door de focus op de lijsttrekker en de afwezigheid van referenties aan Nederlandse symbolen: afgezien van het logo had de poster niets 'nationaals'.

Opmerkelijk is dat het concept-plan de campagne aanbeval geen kleine versie van het Oud-affiche te maken die voor de ramen kon worden gehangen, 'omdat dit (een) verkeerde uitwerking heeft, aangezien die alleen in de gegoede buurten voor de ramen verschijnt'.⁶ Dit advies werd genegeerd; er verschenen namelijk maar liefst 50.000 kleine raambiljetten van deze poster. Daarnaast werden door Publex ('Afficheborden- zuilen- film- en spoorwegreclame') duizenden groot-formaat-affiches (116 bij 83 centimeter) op schuttingen en speciale zuilen in het gehele land geplakt. Merkwaardig genoeg werd het effect daarvan soms door partijleden zelf tenietgedaan. Publex liet het door de liberalen ingehuurd reclamebureau Van Alfen weten 'dat de propagandisten der vvd dikwijls zeer eigenaardig te werk gaan door n.l. op de biljetten "Mr. Oud" affiches aan te plakken van vergaderingen hunner Partij, waardoor eerstgenoemde biljetten dus waardeloos worden'.⁷

38

39

40

41

Bij de Kamerverkiezingen van 1948 zette de vvd de liberale anti-socialistische traditie voort. In het partijblad verscheen de afbeelding van een affiche — waarvan het niet zeker is of het ooit in de straten heeft gehangen —, getekend door de illustrator Rein van Looy (1910–1994). Op de poster doorboort een stempotlood de octopus van het ‘staats-socialisme’ die ‘staat en volk’ zou bedreigen. Columnist van het partijorgaan, de Haagse journalist Eduard Elias — met als pseudoniem ‘Deze Burger’ — lichtte de bedoeling van de plaat in emotionele, geëxalteerde, bijna onliberaal aandoende bewoordingen toe: ‘Een potlood kan door een wit cirkeltje rood te maken, de Staat voor de roodheid vrijwaren. Een potlood kan een krachtig werktuig en wapen zijn. Een potlood kan Vadertje Albedil, Vadertje Langneus, Vadertje Bemoeial recht in hun hart prikken en de Vrijheid, de wijze Vrijheid, die de enige ware vrijheid is, naar voren stoten opdat die wijze, ware Vrijheid ons gelukkig maken zal en ons zal doen ademen als mensen, die hun menselijkheid waard zijn.’⁸

40

Afdeling Amsterdam

De vvd-afdelingen konden de affiches bij het partijbureau in Den Haag bestellen. ‘Wenst men behalve bovengenoemde biljetten ook nog zelfstandig biljetten of affiches te ontwerpen en aan te plakken, dan kan zulks vanzelfsprekend geschieden. Het is echter gewenst, dat alle ontwerpen hiertoe tevoren aan het Algemeen Secretariaat ter goedkeuring worden toegezonden’, aldus de aanbevelingen in het *Campagneboek*.⁹ Aan de behoudende vvd-afdeling Amsterdam was deze richtlijn niet besteed. In de verkiezingsstrijd 1948 was het dominante thema de onafhankelijkheid van Indonesië.¹⁰ De conservatieve liberalen in de hoofdstad moesten daar niets van hebben en voerden op eigen houtje propaganda. Met leuzen als ‘De Republiek Indonesië. Hebt u er ook zo genoeg van?’ en ‘Het roer moet om’ suggereerde de afdeling dat de vvd een ander beleid voorstond dan zij in haar programma had vastgelegd. De op dit punt meer pragmatische partijvoorzitter Stikker, die net was teruggekeerd van een rondreis door Indonesië, was woevend. ‘Diep was daarom mijn verontwaardiging toen ik bij mijn terugkomst in Amsterdam alom grote verkiezingsplakaten van de vvd met minderwaardige afbeeldingen en leuzen... zag hangen.’¹¹ Of het daadwerkelijk om affiches ging of om houten propagandaborden is niet dui-

41

delijk. Hoe dan ook, Stikker sprak van ‘opruiende propaganda’ en verweet Oud dat die tijdens zijn afwezigheid de Amsterdamse liberalen niet tot de orde had geroepen. Dat zou overigens niet zo eenvoudig zijn geweest, want de hoofdstedelijke afdeling had zich als een zelfstandige vereniging geconstitueerd. Zij had vanaf 1922 ook een eigen kracht in dienst: de administrateur Sam Citroen. Deze had de landelijke partij-secretaris telefonisch slechts gemeld dat hij wat platen ging ophangen. Naar alle waarschijnlijkheid kwam de afdeling in 1948 naast de Indonesië-plakaten ook met een tegen de PvdA gericht affiche. Wat betreft de vormgeving doet het meer sociaal-democratisch dan liberaal aan: een stoere arbeider slaat met een moker een wig in de monolithische rooms-rode regeringssamenwerking.

Overigens kwamen de liberalen in Amsterdam bij de gemeenteraadsverkiezingen naast de standaardposters ook met bijzonder fraaie, kolossale affiches op de proppen. Deze waren ontworpen door het ‘reclame-atelier’ RABAG. In de jaren dertig tekende de aan dit bureau verbonden Hongaarse immigrant Lázsló Weiss al spotprenten voor *Het Liberale Weekblad* van de Vrijheidsbond. Bij de raadsverkiezingen van 1949 en 1953 prijkte de beeltenis van lijsttrekker R. Th. J. le Cavelier op enkele posters.

Ook bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de Tweede Kamer in de jaren vijftig liet de Amsterdamse afdeling van de vvd zich niet onbetuigd met vaak schreeuwerige affiches. In 1950 ontwierp RABAG voor de Statenverkiezingen een ingewikkeld affiche tegen de hoge belastingdruk — niet bepaald een provinciaal thema —, dat later een nog drukker vervolg kreeg met fluorescerend oranje. Dat deze eis tegen de PvdA gericht was, bleek uit andere ‘Amsterdamse’ posters — hoogstwaarschijnlijk voor de Kamerverkiezingen van 1956 —, die waren gemaakt door de in 1914 geboren Eduard Israël (Eddy) Samson, die niet alleen in *De Telegraaf* maar ook in het liberale partijorgaan tekende. Op deze plakaten — in feite reuze-spotprenten — is Johan van de Kieft afgebeeld, de PvdA-minister van Financiën in de jaren 1952–1956. Op het ene affiche wordt hij door vvd-leider Oud bestrafend toegesproken vanwege de ‘dure staatshuishouding’ en de hoge belastingen; op het andere zit hij met zijn bebloede klauw aan een loonzakje. Samson speelde nogal eens op populistische wijze op de persoon van sociaal-democratische politici. In 1956 kwam ook minister Sicco Mansholt van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening aan de

43

44

**VOLKSPARTIJ VOOR
VRIJHEID EN DEMOCRATIE**

STEMT

CAVELIER

LIJST

5

RABAG
PRINT

Kantoor: Tennovende: Jaar: 1950	INKOMSTEN-LOON-OMZET-EN ONDERN.BELASTING		DE BELASTINGLIJST IS GEMIDDELD Jaar: 1950 Jaar: 1950
ARTIKEL 1 van het besluit NAAM EN WAGENAAR VAN DE BELASTINGBETALER	Bedrag van de verrekening belastingbetaling 1950	Bedrag van de verrekening verrekening 1950	Totaal bedrag der belastingen in 1950 3229569850

**AAN ALLE BELASTINGBETALERS
VAN NEDERLAND**

OMLAAG DIT BEDRAG!

LIJST

Stemt VVD 5

46

DIT WAS ONZE EIS IN 1950

Kantoor: Tennovende: Jaar: 1950	INKOMSTEN-LOON-OMZET-EN ONDERN.BELASTING		DE BELASTINGLIJST IS GEMIDDELD Jaar: 1950 Jaar: 1950
ARTIKEL 1 van het besluit NAAM EN WAGENAAR VAN DE BELASTINGBETALER	Bedrag van de verrekening belastingbetaling 1950	Bedrag van de verrekening verrekening 1950	Totaal bedrag der belastingen in 1950 3229569850

**AAN ALLE BELASTINGBETALERS
VAN NEDERLAND**

OMLAAG DIT BEDRAG!

LIJST

Stemt VVD 5

**DOOR ONZE ACTIE GING DIT BEDRAG OMLAAG
maar niet genoeg
DAAROM:**

NOGMAALS OMLAAG DIT BEDRAG!

STEMT

VVD 5

LIJST

BRUN, 1950

47

48

49

50 beurt: hij onthield een baby de melkfles. Ook in 1959 ging Samson ver:
51 een rode — sociaal-democratische — hand dreigt de keel van de burger
dicht te knijpen. Toen Samson Oud in een spotprent op de hak nam,
ging hij te ver: de vvd-leider zorgde ervoor dat de Amsterdamse teke-
naar van de pagina's van het partijperiodiek werd verbannen.¹²

Andere afdelingen bleven meer in de pas met de landelijke par-
tijleiding. Dat neemt niet weg dat zij bij de gemeenteraadsverkiezingen
soms met eigen prachtige affiches op de proppen kwamen, net als
Le Cavalier in Amsterdam. In Den Haag deed de vvd jarenlang onder
52 Dick Dettmeijer aan de verkiezingen mee, in Rotterdam onder Jacq
53 Dutilh. Bij de raadsverkiezingen van 1949 hadden ook de afdelingen
54, 55 Dordrecht en Leiden eigen affiches laten maken.

Later perkte de leiding van de vvd de mogelijkheid in dat afdelingen
autonoom 'landelijke' propaganda bedreven. Henk Vonhoff, in die
tijd lid van het dagelijks bestuur en secretaris voorlichting, meldde in
1971 dat in de verkiezingscampagnes al het drukwerk moest worden
goedgekeurd door het hoofdbestuur. 'In het algemeen houden de afde-

50

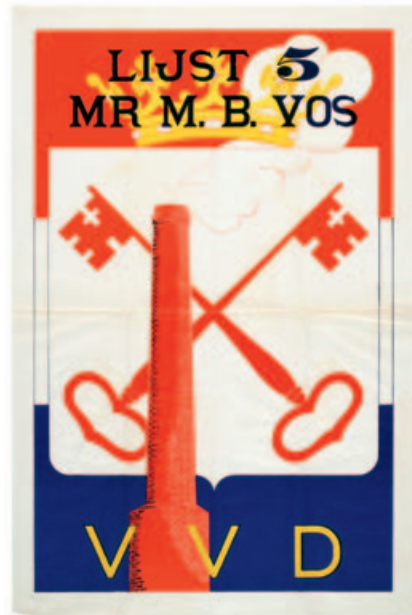
52

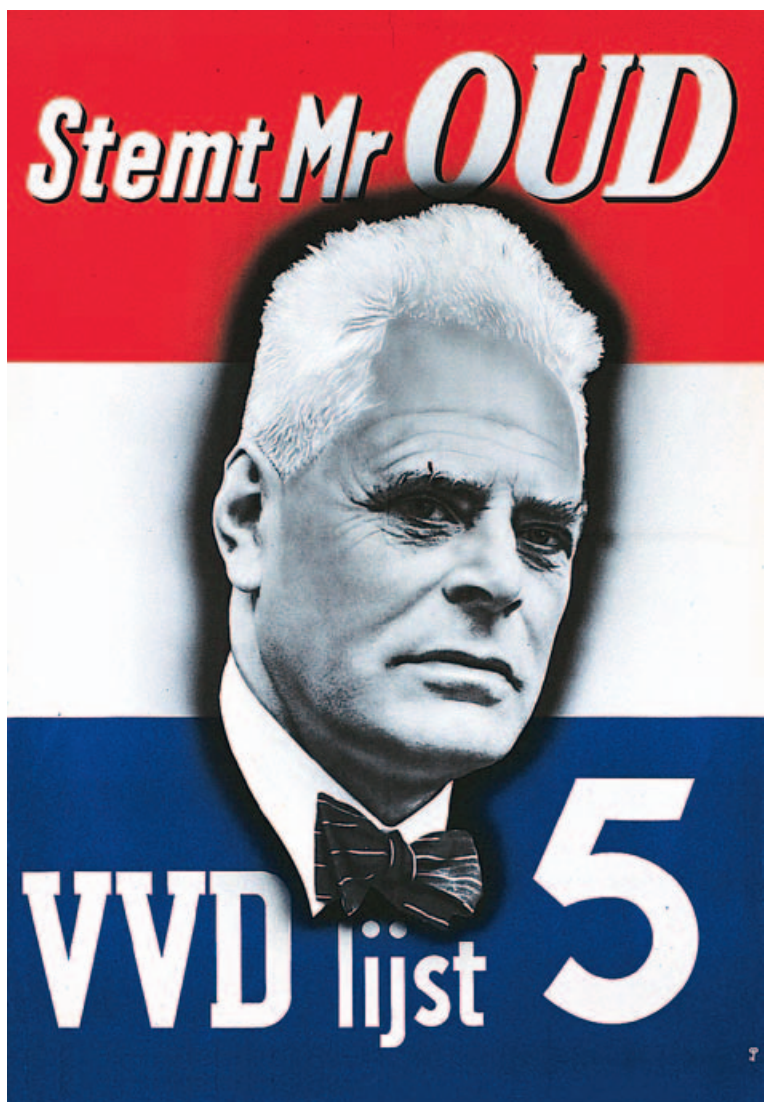
53

54

55

lingen zich ook hieraan. In het verleden zijn er nogal eens wat moeilijkheden met de afdeling-Amsterdam geweest, maar ook dit is verleden tijd.¹³ Naar alle waarschijnlijkheid was er in 1966 een einde aan deze poster-pluriformiteit gekomen, toen de vvd overging tot de introductie van een nieuw logo en nieuwe affiches (zie hieronder).

Oud (1948–1963)

Ook in de jaren vijftig zou Oud de landelijke affiches van de vvd sieren. Zijn beeltenis was vergeleken bij die van 1948 echter aanmerkelijk deftiger geworden, hoewel het in plaats van ‘Mr. Oud’ vanaf 1956 gewoon ‘P. J. Oud’ werd. Met een zwaar geretoucheerde foto, een vlinderstrik in plaats van een stropdas en goed gecoiffeerd grijs haar maakte Oud — die in 1952 ook nog professor was geworden — een meer staatsmansachtige indruk. ‘Mede door de fraaie druk straalt het affiche een zekere voornaamheid uit’, aldus Marien van der Heijden, die in 1984 een analyse maakte van het Nederlandse verkiezingsaffiche.¹⁴ In de kleurstelling op de vvd-plakaten kwam in deze hoogtijperiode van de verzuiling ook weer de nationale oriëntatie van de liberalen tot uitdrukking. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1952 was dat heel duidelijk het geval, toen als achtergrond voor de kop van Oud nadrukkelijk was gekozen voor de kleuren van de Nederlandse vlag. Ook op de — afgezien van het lijstnummer vrijwel identieke — affiches van de Kamerverkiezingen van 1956 en 1959 komen deze tinten terug: blauw en wit (in de boord en het haar van Oud); de basiskleur oranje die in 1956 op het affiche werd gebruikt, is drie jaar later in rood veranderd.

Dat de politieke leiders op de verkiezingsaffiches werden afgebeeld, was in deze tijd nogal uitzonderlijk. Vóór de Tweede Wereldoorlog ging van de gevestigde partijen alleen de ARP ertoe over om haar aanvoerder Colijn (in 1925 en 1937) pontificaal op het verkiezingsposter te plaatsen. Andere partijen — zoals de SDAP, de RKSP maar ook de Vrijheidsbond — traden met meer lijsttrekkers in het krijt, wat vanzelfsprekend de (visuele) concentratie op één persoon uitsloot. Bovendien kozen deze partijen voor een min of meer ideologische, en dus geen personalistische benadering van de kiezer. Na de oorlog brak de vvd met de liberale gewoonte van het meervoudig lijsttrekkerschap (de PvdV kwam nog met zes lijsttrekkers uit). In deze periode was de vvd in 1948 de eerste partij met haar aanvoerder op het affiche, zij het niet in een symbo-

56

57

lische context — zoals ‘stuurman’ Colijn — maar gewoon met een foto van de partijleider. De PvdA zou in 1952 met Drees volgen, de ARP in 1956 met Zijlstra.

Deze eerste tekenen van de personalisering van het verkiezings-affiche — die in de periode na 1970 een enorme vlucht zou nemen — waren mede mogelijk doordat de gebruikelijke symbolische verbeelding van de maatschappijvisie van de massapartijen die in het interbellum opgeld had gedaan, langzaam maar zeker uit de tijd raakte. De samenleving mocht in de jaren vijftig dan nog altijd in hoge mate verzuild zijn, maar de metaforische benadering van de kiezer die bij de ideologisch-verzuilde politiek hoorde, verdween grotendeels. Hetzelfde gold mutatis mutandis voor de vvd, ook al had die weinig op met verzuiling. In plaats van de symboliek kwam naast de reeds op gang gekomen ‘numeriek’, nu sterker de thematiek: de affiches met lijstnummers — zoals in 1959 — en met issues.

De vvd bracht in de jaren vijftig net als andere partijen posters uit met duidelijk herkenbare, concrete onderwerpen — zoals in 1952, toen de partij zich afzette tegen de hoge belastingdruk, een thema dat vaak al dan niet expliciet met de PvdA in verband werd gebracht. In 1956 maakten de liberalen zich op een langwerpige, staande affiche sterk voor ‘een hoger inkomen voor harde werkers’. Ook bepleitten zij de bouw van meer woningen. De poster met de in de lucht gestoken troffel lijkt te verwijzen naar het Amerikaanse Vrijheidsbeeld, dat drie jaar later op een affiche werd afgedrukt. De posters geven goed de maatschappelijke en politieke problemen van die tijd weer: de geleide loonpolitiek ten tijde van de wederopbouw, de enorme woningnood en de Koude Oorlog tussen het vrije Westen en het communistische Oostblok. Met de kleuren oranje, blauw en wit verloochenen de plakaten hun liberale herkomst niet.

De affiches van de vvd waren bepaald niet overal in het land geliefd. Vooral in het rooms-katholieke zuiden, waar de partij in die tijd nauwelijks aanhang had, kwam het nogal eens voor dat liberale posters werden vernield. ‘Het aantal beschadigingen aan onze borden vooral in Zuid-Limburg, waar men de vvd-biljetten met beitels van de borden afhaalde, is nog niet nagegaan, doch is zeer hoog’, zo deelde ‘plakbedrijf’ Publex het door de vvd ingehuurde reclamebureau mee. ‘Het onderhouden der affiches was een taak op zichzelf. Vrijwel alle biljetten zijn benut voor het herstellen van beschadigde exemplaren. Dankzij

Weg....

**MET DE TE HOGE
BELASTINGDRUK**

Stemt

oud

lijst

5

60

61

voldoende reserve waren wij gelukkig bij machte de gehele actie regelmatig in goede staat te houden.’¹⁵

In deze periode bleef de vvd zich ook scherp afzetten tegen de PvdA. In 1952, nadat het eerste kabinet-Drees zijn periode had volgeemaakt, waren de liberalen teleurgesteld afgehaakt. Oud paste ervoor om nog langer als ‘gevelsiering’ te dienen voor de rooms-rode coalitie. In dit zelfgekozen isolement dat zeven jaren zou duren, trok de vvd fel van leer tegen de PvdA, die stond voor socialisme, staatsinmenging en de ‘albedillende overheid’. De liberalen kwamen meteen in het geweer toen de PvdA haar populaire leider Drees bij de kiezers aanbeval met de leus ‘Drees. Uw vertrouwen waard’. De vvd durfde de alom gewaardeerde premier niet persoonlijk aan te vallen, maar richtte met een manskroot plakkaat de aanval op zijn ‘politieke vrienden’ — dat wil zeggen zijn partijgenoten die zouden zorgen voor meer werkloosheid, hogere belastingen, en een ‘dwangstelsel’ in plaats van democratie. ‘Strijd met Oud’, zo klonk het militant — en nogal ongebruikelijk voor liberalen. Op een apart affiche werd de belastingpolitiek van de PvdA op de korrel genomen. De verkettering van de PvdA bereikte in 1959 een hoogtepunt, toen Oud de sociaal-democraten van eventuele regerings-samenwerking uitsloot. In de verkiezingscampagne trokken de liberalen van leer tegen de ‘socialistische overheersing en doordrijverij’, de ‘dwang-economie’ en de ‘koude socialisatie’. De verkiezingsdag moest een ‘dag van de vrijheid’ worden waarop ‘de rode boeien’ werden verbroken.¹⁶ Op een van de posters uit dat jaar — waarschijnlijk weer van de Amsterdamse liberalen — wierp de vvd zich op als de enige consequente bestrijder van het ‘vurige’ socialisme.

De anti-PvdA-campagne leverde de vvd aanvankelijk weinig electoraal gewin op. De partij won in 1952 nog een zetel, maar de groei was eruit: bij de Kamerverkiezingen van 1956 werd exact hetzelfde resultaat geboekt. Dat de vvd er in zeteltal toch op vooruitging, kwam doordat het aantal zetels in de Tweede Kamer werd uitgebreid van 100 naar 150. De procentuele stilstand kwam als een teleurstelling, gezien de veel grotere vraag naar folders en affiches dan in 1952 die het partij-secretariaat had bespeurd.¹⁷ Bovendien had de vvd in september 1955 een bijzonder geslaagde manifestatie gehouden, die haar ook optimistisch had gestemd voor de komende verkiezingen. Voor deze zogeheten ‘vvd-dag’ waren tienduizend leden naar de landelijke partij-bijeenkomst in het Kurhaus in Scheveningen gekomen — met de tram,

PROCLAMATIE

Men vraagt voor DREES Uw vertrouwen!

Als ge DREES Uw vertrouwen geeft,

geeft ge ook Uw vertrouwen aan MANSHOLT, die kort geleden nog verklaarde, dat ons land vóór het einde van het jaar 200.000 werklozen zou tellen.

Als ge DREES Uw vertrouwen geeft,

geeft ge ook Uw vertrouwen aan IN 'T VELD, die zó goed voor onze woningbouw heeft gezorgd, dat nog altijd tienduizenden zuchten onder het juk van gedwongen samenwoning.

Als ge DREES Uw vertrouwen geeft,

geeft ge ook Uw vertrouwen aan LIEFTINCK, die zich vorig jaar maar liefst eventjes 900 miljoen gulden verrekende ten nadele van de belastingbetalers.

Als ge DREES Uw vertrouwen geeft,

geeft ge ook Uw vertrouwen aan EVERT VERMEER, de man met de rode bril, die op kosten van alle radiobezitters bijna dagelijks zijn socialistische kijk op de dingen via de radio in onze huiskamers kan slijpen, terwijl deze „democraten“ hun tegenstanders met slechts enkele uren zendtijd per jaar durven af te schepen.

Als ge DREES Uw vertrouwen geeft,

geeft ge ook Uw vertrouwen aan OOSTERHUIS, de voorzitter van het N.V.V., die - als de volksvertegenwoordiging hem zijn zin niet geeft - onmiddellijk dreigt met werkstaking, waardoor de toch reeds dalende welvaart van het Nederlandse volk nog meer wordt ondermijnd.

Als ge DREES Uw vertrouwen geeft,

geeft ge ook Uw vertrouwen aan de PARTIJ VAN DE ARBEID, de staatsocialisten, die menen hun wil aan het gehele Nederlandse volk te kunnen opleggen.

Ja, ja, geef Uw vertrouwen maar aan DREES, dan zal de werkloosheid toenemen, de woningbouw onvoldoende blijven, de belasting stijgen, de vrijheid ingeperkt worden en de democratie ontaarden in een dwangstelsel; niet door Drees, die een achtswaardig man is, maar door zijn politieke vrienden.

Drees *vraagt* Uw vertrouwen MAAR WIJ ZEGGEN U:

Oud *is* te vertrouwen!

STRIJD MET OUD

voor welvaart en meer woningen
voor vrijheid en democratie

Stemt op de Volkspartij voor
Vrijheid en Democratie

LIJST

5

**'t Belastingstelsiem van ROOD,
Ontneemt ons**

VRIJHEID - ARBEID - BROOD

Neem dit niet langer !!

Stemt V.V.D. (OUD) lijst

5

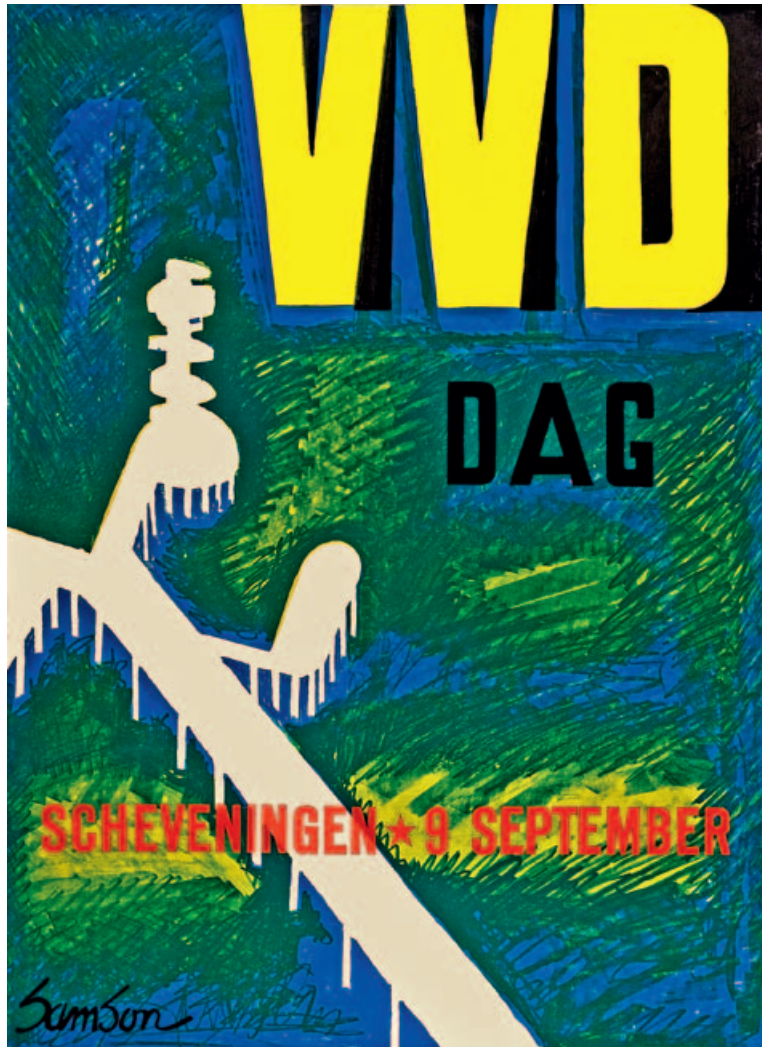
de bus of de auto. ‘Vele wagens waren van v.v.d.-wimpels voorzien en ook het bekende, sprekende affiche van Samson, dat zo zeer tot het succes van deze demonstratie heeft bijgedragen, sierde vele vervoermiddelen’, aldus het partijorgaan.¹⁸ De hierboven reeds genoemde Samson had speciale raambiljetten en plakkasten gemaakt van het Kurhaus met daarop fier wapperende Nederlandse vlaggen. De nationale tinten kwamen weer terug in de kleurstelling van het affiche.¹⁹ Ook voor de tweede vvd-dag in 1961 ontwierp Samson het affiche, met dit keer de pier van Scheveningen als herkenningspunt en de letters vvd in lichtgevende verf. De partij verzocht de afdelingen dringend ‘zoveel mogelijk grote affiches op z.g. “vrije ruimten” in hun gemeenten te laten aanbrengen’.²⁰

Pas bij de vervroegde verkiezingen van 1959, die waren uitgeschreven na de val van het derde kabinet-Drees, oogstte de vvd de vruchten van haar jarenlange oppositie tegen de rooms-rode coalitie. De liberalen richtten al hun pijlen op de impopulaire bestedingsbeperking van het gevallen kabinet en werden met negentien zetels de derde partij in Nederland. Het gevolg was een plaats in het nieuwe kabinet: de vvd nam de plaats in van de PvdA, die in de oppositie belandde.

De dominante plek van Oud op de verkiezingsaffiches vanaf de oprichting van de vvd in 1948 weerspiegelde — ongetwijfeld onbedoeld — zijn positie binnen de partij. In de jaren vijftig deelde hij de lakens uit. Oud was niet alleen voorzitter van de Tweede Kamerfractie, maar ook van de partij — hij was Stikker in augustus 1948 opgevolgd toen deze tot minister van Buitenlandse Zaken was benoemd. De invloed van Stikker binnen de partij verminderde hierdoor nogal. Na een paar jaar kwamen de *founding fathers* van de vvd ernstig met elkaar in aanvaring. In 1951 diende Oud in de Tweede Kamer een motie van afkeuring in tegen Stickers beleid inzake Nieuw-Guinea. Het conflict tussen de liberale voor-
68 mannen leidde tot een kabinetscrisis, waar de vvd merkwaardig genoeg electoraal voordeel mee dacht te behalen door er in de verkiezingscampagne van 1952 op snoeverige wijze aan te herinneren.

Tussen Oud en Stikker kwam het niet echt meer goed. In 1952 keerde de laatste de Nederlandse politiek — inclusief de vvd — de rug toe. Oud had nu helemaal het rijk alleen: hij stippelede de politieke lijn uit, schreef zelf de verkiezingsprogramma's en hield bij de opstelling van de kandidatenlijsten een vinger aan de pols. Ook wees hij in 1959,

Kabinetscrisis 1951!

DE MAN...
die de moed had!

STEMT
OUD 5
lijst

toen de vvd weer tot de regering toetrad, eigengerechtig de liberale bewindslieden aan.

Toxopeus en Geertsema (1963–1971)

De overheersende positie van Oud in de vvd was niet uitzonderlijk in de Nederlandse politiek. Het was het tijdperk van de grote partijleiders: Drees in de PvdA, Romme in de KVP, Jan Schouten in de ARP en zelfs Hendrik Willem Tilanus in de CHU gaven op vergelijkbare wijze in hun partij de toon aan. Rond 1960 kwam er echter een einde aan hun bewind. In de vvd begon Ouds macht te tanen door zijn conflict met de door hem niet ministeriabel geachte Harm van Riel, de voorzitter van de Eerste Kamerfractie. Vrijwel tegelijkertijd ging er een roep om verandering door de partij. Een aantal vernieuwingsgezinde partijleden verenigde zich in het Liberaal-Democratisch Centrum. Het hoofdbestuur van de vvd verloor de greep op de ontwikkelingen, waarvan de regionale kamercentrales profiteerden. Na de electorale terugslag bij de Provinciale Statenverkiezingen in maart 1962 zegden de kamercentrale-voorzitters het vertrouwen in partijleider Oud op. Deze wilde daarop als kandidaat-lijsttrekker bij de Kamerverkiezingen van 1963 plaatsmaken voor Korthals, maar die bedankte voor de eer. Vervolgens werd Edzo Toxopeus bereid gevonden Oud op te volgen. Toxopeus was advocaat in Breda geweest. In 1956 was hij lid geworden van de Tweede Kamer, en in 1959 werd hij minister van Binnenlandse Zaken.

69 Niet alleen wat betreft het leiderschap van de partij, maar ook in haar visuele presentatie was de vvd in deze tijd zoekende. Het oude ronde vignet was op de posters afgedankt zonder dat daarvoor een ander herkenbaar beeld in de plaats was gekomen. Het affiche dat de liberalen in Groningen bij de Statenverkiezingen van 1962 gebruikten, laat onmiskenbaar het gebrek aan vormvastheid zien. Pas bij nadere beschouwing wordt duidelijk dat het om pijlen gaat die de vvd op haar boog heeft. Daarbij komt het palet: niet vaak zal een liberaal affiche zo veelkleurig zijn geweest. Impliciet lijkt het ontwerp wel te getuigen van de gebruikelijke antisocialistische instelling van de vvd: haar pijlen komen immers van rechts en zijn op de linkerzijde gericht.

Ook de posters waarmee de vvd de campagne van 1963 inging getuigen van het zoeken naar een nieuwe stijl. Overeenkomstig de door Oud gevestigde traditie kwam de partij met een verkiezingsaffiche

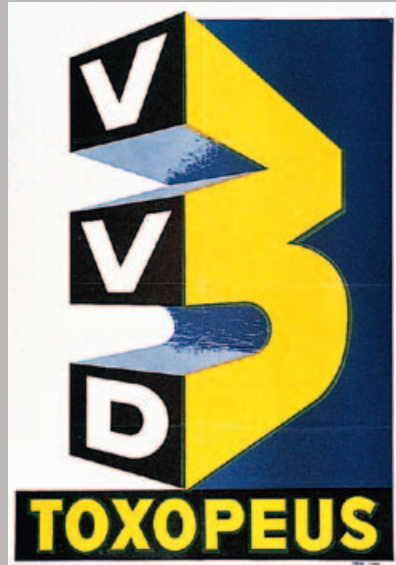

70 waarop de nieuwe lijsttrekker stond afgebeeld. Dit lag voor de hand omdat Toxopeus — al was hij weliswaar minister geweest — bij de kiezers als de nieuwe partijleider geïntroduceerd moest worden. De poster waarmee hij debuteerde bestond echter uit niet veel meer dan zijn foto. De op zijn zachtst gezegd sobere en eenvoudige uitvoering had weinig weg van de gedistingeerde wijze waarop Oud was geportretteerd. Omdat er voor zover bekend geen exemplaren meer van bewaard zijn gebleven, moeten we afgaan op een kleine reproductie in het partijblad. Aangezien deze in zwart-wit is afgedrukt, kan er evenmin iets worden gezegd over het kleurgebruik. Naast het lijsttrekkersaffiche maakte de vvd ook 71 gebruik van een tweede, door RABAG ontworpen poster, die eveneens nogal basaal was uitgevoerd met niet meer dan de partijaanduiding, het lijstnummer en de naam van de lijsttrekker. Het week sterk af van de voorgaande vvd-posters: alleen in de gekozen kleuren — oranje, wit, blauw — was er continuïteit. Datzelfde gold voor het plakkaat dat in 1963 in Amsterdam werd gebruikt en dat openbreking van het verzuilde 72 omroepbestel eiste om de invoering van commerciële televisie mogelijk te maken. Op het ‘televisiescherm’ stond het Tweede Kamerlid Haya van Someren-Downer, de kampioen van de nationale omroep. ‘Ze staat in Amsterdam als de “Mies Bouwman” uit de Tweede Kamer op affiches afgebeeld’, aldus haar biograaf Jan van Zanen.²¹

In de aanloop naar de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de gemeenteraden van maart en juni 1966 moderniseerde de vvd haar partijlogo. ‘Er is een modern en dynamisch affiche ontworpen, dat in het gehele land een uniform beeld van onze vvd moet geven. Door het ook in uw afdeling te plakken werkt u er aan mee dat het publiek op indringende wijze één en dezelfde boodschap ontvangt’, zo liet het partijsecretariaat de afdelingen in februari weten.²² Het statische, symmetrische, ronde vignet dat van de oprichting in 1948 dateerde maakte 73 plaats voor een inderdaad energieke en opvallender merkteken — zoals bijvoorbeeld goed te zien valt in de kop van het partijorgaan. De letters ‘vvd’ waren in het nieuwe ontwerp min of meer boven elkaar geplaatst, met een al dan niet bewuste afwijking naar rechts. De daar- 74 door ter linkerzijde opgevallen ruimte werd opgevuld met het lijstnummer, zoals bij de Kamerverkiezingen van 1967. De letters waren uitgevoerd ‘in sterk oranje “dayglow” [lichtgevende verf] en wit, tegen donkerblauw fond’.²³ Met deze kleuren stond het nieuwe logo overduidelijk in de liberale, ‘nationale’ traditie. De ‘chocoladeletters’, zoals 75

70

71

72

74

75

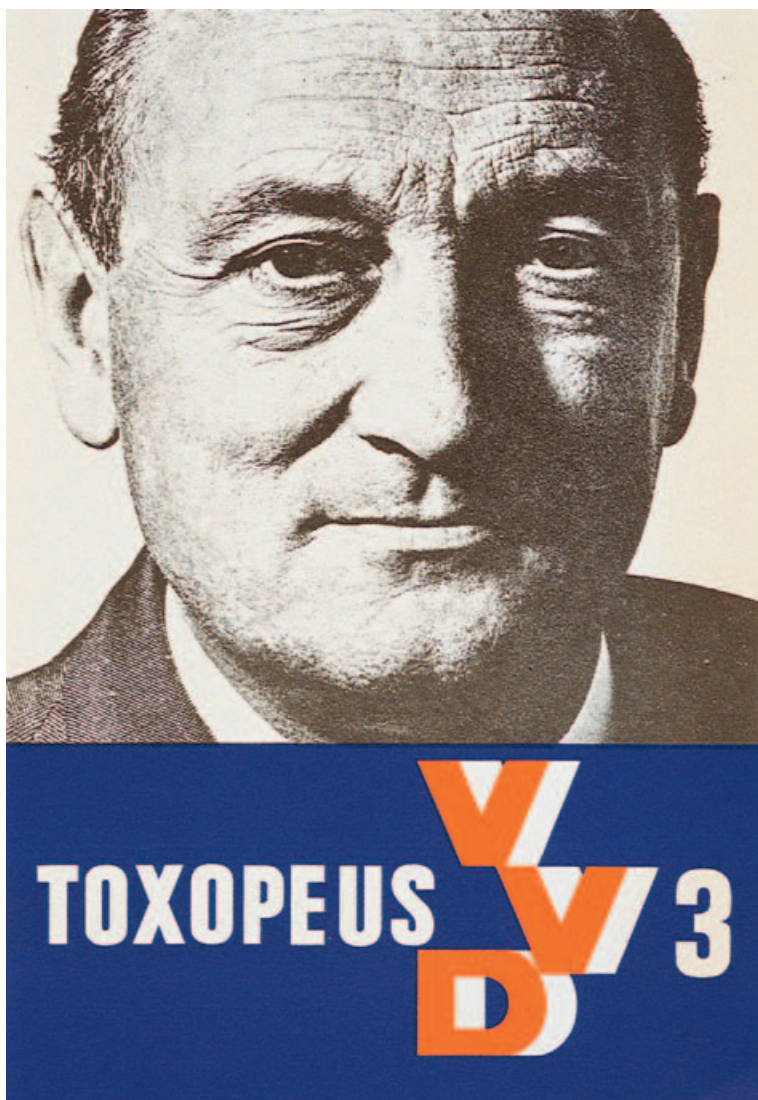

ze gingen heten, werden een groot succes, al kon de partij dat vanzelfsprekend in 1966 nog niet weten. Zij worden sindsdien bij alle verkiezingen op gemeentelijk, provinciaal en landelijk niveau gebruikt. ‘Oranje-blauwe affiches nooit veranderen’, zo adviseerde de werkgroep-propagandamiddelen van de Landelijke Propaganda Commissie in 1982. ‘Het z.g. chocoladeletter-affiche voldoet zeer goed.’²⁴ De letters zijn tot op de dag van vandaag gezichtsbepalend voor de vvd — ook na de restyling in 1992 en in 2006, die de herkenbaarheid niet wezenlijk aantastte.

De introductie van het nieuwe logo ging gepaard met een aanzienlijke centralisatie van de campagne-uitingen, waarvan zoals vermeld de afdeling Amsterdam onder meer het slachtoffer werd. ‘Het is bij een publiciteitscampagne altijd belangrijk om één bepaalde lijn in woord en beeld door te voeren’, zo schreef het reclamebureau Van Alfen aan de vvd. ‘Als uw reclame-adviseurs vinden wij het daarom jammer dat enkele afdelingen in plaats van gebruik te hebben gemaakt van dit algemene affiche, eigen affiches hebben laten produceren. Dit verstoort o.i. het beeld van homogeniteit, speciaal wat betreft de buitenreclame van de v.v.d.’ Het bureau riep de afdelingen ‘met klem’ op de algemene richtlijnen te volgen en dat hield in dat er ‘absoluut gestreefd (moet) worden naar één grote lijn naar buiten toe’.²⁵ Dit betekende: ‘Een uniform affiche door het gehele land, waardoor 1 uniform beeld ontstaat.’²⁶ Hieruit volgde ook dat er overal in Nederland geplakt diende te worden, ‘van Vaals tot Den Helder en van Roodeschool tot Vlissingen’.²⁷ Affiches moesten op plaatsen worden gehangen waar veel mensen kwamen (zoals bij stations, schouwburgen, bioscopen en kerken), op kruispunten en bij benzinestations en in buurten met weinig vvd-aanhang waar vrouwen kwamen (scholen, winkelcentra). Ook moesten zoveel mogelijk leden raamaffiches ophangen om ‘a) een overheersend beeld te verkrijgen en b) uit het oogpunt van “testimonial”, daar een voorbeeld immers navolgers zal kunnen krijgen’.²⁸

De poster met het nieuwe logo kon al snel weer worden gebruikt, dit keer bij de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen van februari 1967.

- 75 Naast het affiche met logo en lijstnummer — dat de komende decen-
- 76 nia standaard bij verkiezingen zou worden ingezet — kwam er ook weer een plakkaat met de beeltenis van Toxopeus. In dit ontwerp heeft de lijstaanvoerder aanzienlijk meer statuur dan vier jaar daarvoor. Evenals Oud destijds kijkt Toxopeus de kiezers recht in de ogen. De grof-

korrelige foto is hard belicht, waardoor de rimpels in zijn gezicht goed te zien zijn. De poster heeft veel weg van die van de PvdA met lijsttrekker Joop den Uyl, eveneens uit 1967. ‘Het affiche met de “kop” van mr. Toxopeus — gedrukt in een nieuw Amerikaans procédé — blijkt vooral goed aan te slaan’, zo schreef het partijorgaan van de vvd. ‘Over het gehele land wordt het kiezersvolk met twee verschillende affiches in een oplage van tienduizenden exemplaren opgewekt op lijst 3, de vvd te stemmen... Alle leden van de partij hebben een raambiljet ontvangen, maar wie er meer wil hebben, ook voor geestverwanten, kan die bij het secretariaat van de plaatselijke afdeling aanvragen.’²⁹

Onder het leiderschap van de ideologisch niet zo uitgesproken Toxopeus temperde de vvd haar felle kritiek op de PvdA, zonder die overigens geheel te staken. ‘Sociaal, maar niet socialistisch’ — zo luidde een van de leuzen in 1963. Op die matiging was zeker ook de linkervleugel in de partij van invloed, die wilde dat de vvd zich minder behoudend zou opstellen. Uit dit decennium zijn dan ook geen liberale verkiezingsaffiches bekend die zich nadrukkelijk en fel tegen de sociaal-democraten richtten — het lijkt erop dat de afdeling Amsterdam zelf geen posters meer vervaardigde. Toxopeus bleek overigens geen grote stemmentrekker: onder zijn aanvoering viel de vvd in electoraal opzicht terug tot zestien Kamerzetels in 1963. In 1967 kwam er één zetel weer terug. In 1969 trad Toxopeus terug als politiek leider van de vvd. Hij werd opgevolgd door Molly Geertsema, die burgemeester was in Wassenaar en tegelijkertijd deel uitmaakte van de Tweede Kamer. Geertsema was bij de Kamerverkiezingen van 1971 lijsttrekker van de vvd. In de campagne werd alleen gebruikgemaakt van het bekende lijstnumeraffiche. ‘ER ZAL DUS GEEN AFFICHE MET DE AFBEELDING VAN ONZE LIJSTAANVOERDER BESCHIKBAAR ZIJN’, zo liet het hoofdbestuur de afdelingssecretarissen nogal pertinent in hoofdletters weten — zonder aan te geven waarom daarvan voor het eerst was afgezien.³⁰ Geertsema deed het met een zetel verlies overigens niet beter dan zijn voorganger.

In de jaren zestig was het verzuilde bestel in het ongerede geraakt als gevolg van onder meer de welvaartsgroei, de individualisering en de introductie van de televisie — het is ook al in de inleiding aan de orde gekomen. Sociale positie en religieuze opvattingen werden voor kiezers van minder groot belang bij het uitbrengen van hun stem. Voor de vvd leek de ontzuiling kansen te bieden: kiezers zaten immers niet meer

zo ‘opgesloten’ in hun protestants-christelijke, katholieke of sociaal-democratische zuil. Dat de partij onder Toxopeus en Geertsema dan toch niet groeide, had mede te maken met de eveneens door de ontzuiling bevorderde versplintering van het politieke bestel. De door boer Koekoek geleide Boerenpartij, D66 van Hans van Mierlo, de van de PvdA afgesplitste partij Democratisch Socialisten '70 (DS '70) met lijsttrekker Willem Drees junior, en de Nederlandse Middenstandspartij (NMP) bleken alle in meerdere of mindere mate electorale concurrenten te zijn voor de liberalen. De jonge Hans Wiegel, die na de Kamerverkiezingen in 1971 het roer van Geertsema overnam, wist een doorbraak tot stand te brengen. Onder zijn aanvoering groeide het zeteltal van de VVD naar 22 in 1972 en 28 in 1977.

Personen of programma's?

Wiegel kwam voor de VVD als geroepen. Door de ontzuiling moesten de partijen de strijd aangaan om de ‘zwevende kiezer’, waarmee de verkiezingen veranderden van een rituele ‘volkstelling’ in een heuse electorale veldslag. In dit proces kwam de persoon van de politicus in de steeds professioneler wordende verkiezingscampagne op de voorgrond te staan. De televisie was hierbij van niet te onderschatten betekenis: door het indringende karakter van dit medium kan er van een telegeniek of charismatisch politicus een directe invloed uitgaan in een mate die daarvoor onmogelijk was.³¹

Het is opmerkelijk dat uit verkiezingsonderzoek niet ondubbelzinnig blijkt dat kiezers meer op personen dan op programma's zijn gaan stemmen. Veel politici gaan er daarentegen wel van uit dat dit het geval is — zo meende ook Wiegel in 1968, toen hij nog gewoon Tweede Kamerlid was. ‘Mede door de televisie wordt een partij tegenwoordig meer gekend aan het gezicht van haar lijsttrekker dan aan haar beginselprogram of verkiezingsmanifest.’³² Deze opvatting werd ook door anderen in de VVD gedeeld. Vonhoff bijvoorbeeld stelde een paar jaar later: ‘Ook in de verkiezingstijd wordt de lijstaanvoerder door ons nadrukkelijk centraal gesteld. Wij menen namelijk dat de lijstaanvoerder een belangrijke functie heeft, juist in deze moderne tijd, waarbij de mensen ondanks alle afstanden die er zijn liever in contact worden gebracht met een mens dan met iets abstracts als een partij. Waarbij wij de gelukkige omstandigheid hadden dat de Heer Toxopeus daar qua

presentatie bijzonder geschikt voor is.³³ Rudolf de Korte, marketing-directeur bij Unilever en campagneleider van de vvd bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1977, was dezelfde mening toegedaan: ‘de persoon van de politieke aanvoerder of lijsttrekker is voor velen een handzamer sleutel tot hun politieke keuze [dan het verkiezingsprogramma]. Een keuze, die er meer één is van identificatie met een mentaliteit en een politiek persoon dan van identificatie met een politiek programma’.³⁴

Of Wiegel, Vonhoff, De Korte en al die andere politici nu gelijk hebben of niet, de politiek beschouwt de personalisering als een realiteit en creëert daarmee een eigen werkelijkheid, daarin geholpen door de media. Tegen deze achtergrond kwam de personificatie van de verkiezingscampagne op gang: niet zozeer het partijprogramma als wel de partijleider werd bij de kiezer aangeprezen. Leen van Vlaardingen, sinds 1954 propagandist van het landelijk hoofdbestuur van de vvd, gaf aan het einde van de jaren zestig ronduit toe dat de campagne werd aangepast aan de figuur van de lijsttrekker; ‘dat is de laatste jaren zeker het geval geweest’.³⁵ Op de verkiezingsaffiches was deze trend goed zichtbaar: vrijwel zonder uitzondering zetten de politieke partijen vanaf het begin van de jaren zeventig hun lijsttrekker op de posters centraal.

Wiegel (1971–1982)

77 Met de jonge, behendige en welbespraakte Wiegel kreeg de vvd een aansprekend, veelbelovend leider die zeer goed de (potentiële) achterban van zijn partij aanvoelde. Na het meer deftige liberalisme van Oud, Toxopeus en Geertsema dat vooral notabelen en middenstanders aansprak, slaagde hij erin van de vvd in sociologisch opzicht wat meer een volkspartij te maken. Niet alleen de kiezers, maar ook de leden stroomden toe — van bijna 42.000 in 1972 tot 100.000 in 1979. De vvd had in deze jaren een speciaal affiche met de oproep om lid te worden. Het geheim van Wiegels succes lag mede in de hervatting — soms op snoeiharde wijze — van de tegen de sociaal-democraten gerichte campagne, die na het vertrek van Oud was geluwd. Daarbij had hij het geluk dat de door Den Uyl geleide PvdA door toedoen van Nieuw Links was radicaliseerd. Onder de leus ‘Houd Den Uyl uit het Catshuis’ sleepte Wiegel bij zijn debuut als lijsttrekker in 1972 zoals vermeld zes zetels winst in de wacht. Hij wist een deel van de losgeraakte confessionele kiezers

77

aan de vvd te binden en schakelde ook enkele van de electorale concurrenten uit. De toetreding van de PvdA tot de regering kon hij echter niet verhinderen; vanuit de oppositie bleef Wiegel Den Uyl evenwel onder vuur nemen.

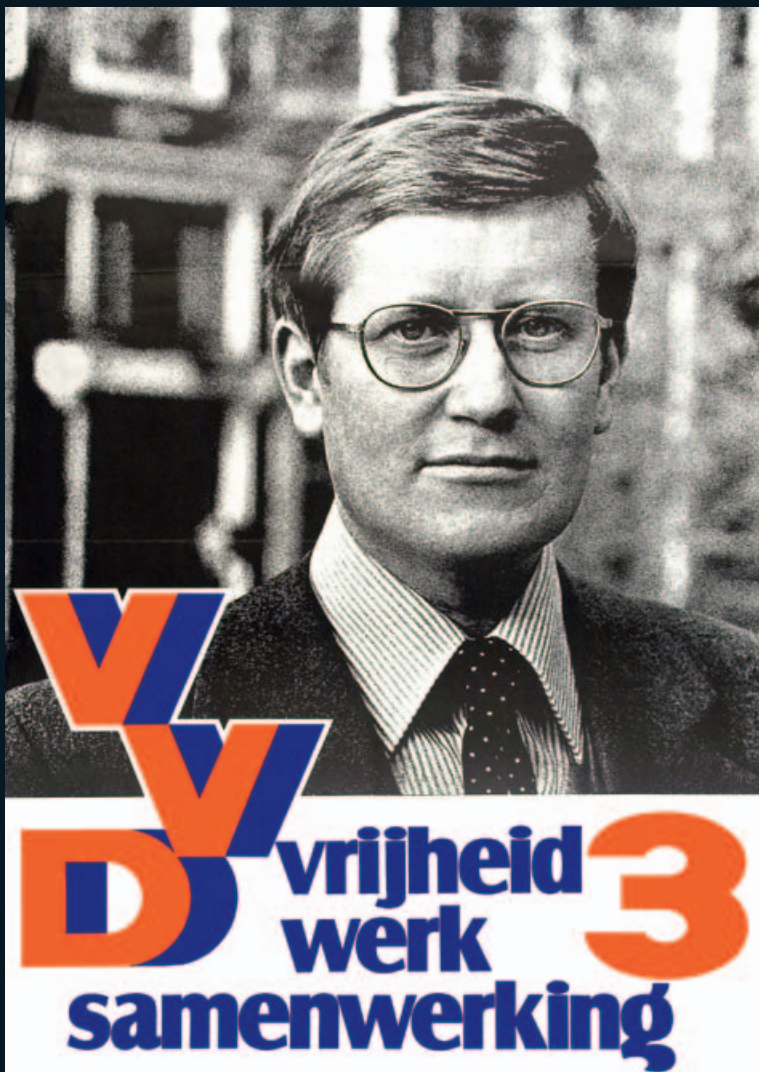
Verrassend genoeg bleef de felle antisocialistische opstelling van de vvd beperkt tot woorden. Zij ging niet meer vergezeld van speciale anti-PvdA-posters, zoals in het verleden het geval was geweest. Ook in latere jaren zou de vvd zich niet meer op affiches tegen de PvdA afzetten. Wel zette de partij de traditie van lijsttrekkersplakkatens voort, na Geertsema te hebben overgeslagen. Bij de eerste Kamerverkiezingen in 1972 waar Wiegel als lijststaande voor de vvd in het strijdperk trad, was er een affiche van hem gemaakt door striptekenaar Gerard Wiegel — waarschijnlijk in de verte familie —, die ook voor het *Algemeen Dagblad* cartoons maakte. Het gaat om een bewerkte foto, die waarschijnlijk de indruk moest wekken dat de jeugdige partijleider met zijn moderne bolletjesstropdas met de tijd meeging. Opvallend is wel dat het lijstnummer ontbreekt, maar daarvoor had de vvd haar gebruikelijke cijferaffiche met de chocoladeletters — waarvan Wiegel een groot voorstander was omdat het zo duidelijk en herkenbaar was.³⁶

78

In de daaropvolgende jaren groeide Wiegel als oppositieleider uit tot een alom bekend, bewonderd en verguisd politicus. Inzet van de vvd bij de Kamerverkiezingen van 1977 was toetreding tot de regering. Daarbij hoorde vanzelfsprekend een ministeriabel voorkomen van haar voorman. Op het verkiezingsaffiche dat is ontworpen door het door een

79 vvd'er geleide Rotterdamse reclamebureau Sigma 10, staat Wiegel met een vriendelijke maar vastberaden blik in zijn ogen; het streepjeshemd en de onberispelijke stropdas verlenen hem iets gedistingeerd. 'Het partijembleem is niet zo levendig, je kan beter met een portret werken', zo meende campagneleider De Korte. Daarbij speelde volgens hem ook een rol dat de 'herkenningsgraad' van Wiegel zo rond de negentig procent bedroeg — net zoals bij de leiders van cda en PvdA, Dries van Agt en Joop den Uyl. Voor het eerst sinds de jaren vijftig was er in 1977 ook weer een leus op de poster afgedrukt: 'vrijheid, werk, samenwerking'. 'Een motto', aldus De Korte, 'dat we via kiezersonderzoek getest hebben en dat de politieke wensen van onze vaste en nog twijfelende aanhang in de kern weergeeft'.³⁷

80 Toen het cda en de PvdA na de verkiezingen van 1977 niet tot overeenstemming kwamen over regeringssamenwerking, gingen de christen-democraten met de liberalen in zee. In het door Van Agt geleide kabinet werd Wiegel vicepremier, Koos Rietkerk werd zijn opvolger als voorzitter van de Tweede Kamerfractie. Toen er in 1979 voor het eerst rechtstreekse verkiezingen werden gehouden voor het Europees Parlement, stond Rietkerk samen met lijsttrekker Cornelis Berkhouwer op de poster. Op deze wijze leverde hij een bijdrage aan de vergroting van de bekendheid van de toekomstige europarlementariër. Het had voor de hand gelegen dat de overbekende Wiegel Berkhouwer deze dienst zou hebben bewezen, maar mogelijk vond die zoiets niet gepast als vicepremier. De vvd maakte ook 81 weer het gebruikelijke lijstnummer-affiche. Voor deze gelegenheid was dit — evenals de lijsttrekkersposter — mede in geel uitgevoerd, de kleur van de Europese Liberaal-Democraten (ELD, de overkoepelende organisatie van liberale partijen binnen de Europese Gemeenschap). Van een gemeenschappelijk ELD-plakkaat in de negen landen waar de verkiezingen werden gehouden kwam het niet. Het ontwerp was 'voor de mensen onherkenbaar'.³⁸

82 Opmerkelijk genoeg verscheen er bij de Kamerverkiezingen van 1981 geen affiche van Wiegel. Gekozen werd voor een poster met het bekende logo en de leuze 'samen aan 't werk' — als antwoord op de economische crisis en de hoge werkloosheid, waarbij tevens werd gedoeld op een nationale aanpak van deze problemen.³⁹ Volgens Mat Rodrigo, die was verbonden aan het reclameadviesbureau NAVAR, was op het affiche bewust een grote plaats ingeruimd voor het verkiezingsthema,

80

81

Samen aan 't werk

omdat dit goed zou aansluiten bij de teneur van het programma. ‘Afficheringsreklame heeft nauwelijks invloed op het stemgedrag. Vandaar dat de vvd heeft gekozen voor zeer beperkte affichering. Op een affiche kun je nauwelijks een politieke boodschap kwijt. De konfrontatieduur is te kort om een politiek inhoudelijk verhaal te kunnen overbrengen. En de vvd wenst niet mee te doen aan het kommuniseren in inhoud-loze kreten!’, aldus de reclamedeskundige. De werkgroep-propaganda-middelen van de Landelijke Propaganda Commissie oordeelde evenwel negatief over de posters. Grafisch waren zij ‘erg mooi’, maar ‘vanwege de geringe opvallendheid niet goed... Het principe van een verkiezingsslogan en het vvd-logo op een affiche is wel een idee om te onthouden’.⁴⁰

Rodrigo beklagde zich er overigens over dat zoveel afdelingen op eigen houtje campagne voerden. ‘Zeg je, dit doel moeten we bereiken en zo moeten we lopen en allemaal binnen datzelfde lijntje, dan hoor je binnen de liberale partij al gauw: “Wij laten ons niets voorschrijven, dat doen wij zelf wel”.’⁴¹ Klaarblijkelijk sorteerden pogingen om de campagne sterker op centrale leest te schoeien — zoals in 1966 — geen blijvend effect; de individualistische gesteldheid van veel vvd-leden verdroeg zich vermoedelijk slecht met een organisatorisch keurslijf.

De jaren rond 1980 — toen de vvd in de regering zat — waren in politiek opzicht roerige tijden. Ontevreden, vaak jongere burgers lieten regelmatig van zich horen: bij de blokkade van de kerncentrale in Dordrecht, de kroning van Beatrix, het kraken van leegstaande woningen, de massale demonstraties tegen de kruisraketten, enzovoort. Het linkse activisme gedijde, en daarmee ook de politieke poster.⁴² Anarchisten moesten niets van verkiezingen en politieke partijen hebben — en dus ook niet van de vvd. Niet zelden was juist de vvd als ‘natuurlijke’ tegenstander het mikpunt op die affiches. De liberalen stonden voor economische uitbuiting, en voor orde en gezag. Ook Wiegman moest het regelmatig ontgelden. De vvd-aanvoerder had met de tegenaffiches geen moeite, integendeel; ‘Prachtig vond ik dat!’ Naar zijn idee hadden ze ook wel een positieve uitwerking op de vvd.⁴³ Vanzelfsprekend moesten de meeste liberalen van dit radicalisme niets hebben — in ieder geval niet de afdeling Zeist van de vvd. Haar credo bij de raadsverkiezingen van 1970 was ‘evolutie zonder revolutie’.

83, 84

85, 86, 87

88, 89

90

83

84

85

86

87

88

89

90

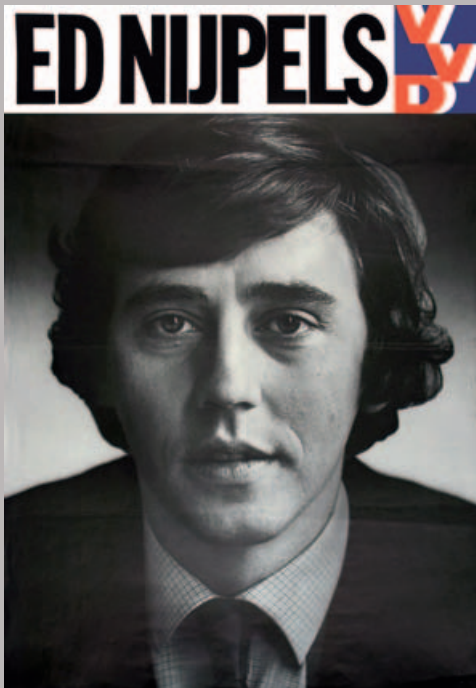
Nijpels en Voorhoeve (1982–1990)

Bij de Kamerverkiezingen van 1981 ging de vvd onder Wiegel twee zetels achteruit, waarmee de coalitie haar meerderheid verloor. De PvdA loste de liberalen af als regeringspartner van het CDA. Het nieuwe kabinet kraakte echter vanaf het begin in zijn voegen. Voor de weer door Wiegel aangevoerde oppositie in de Tweede Kamer was het prijsச்சchie-ten. De Provinciale Statenverkiezingen van 1982 verliepen uiterst succesvol: voor het eerst in haar bestaan was de vvd groter dan de PvdA. Na deze zege zei Wiegel de Haagse politiek vaarwel en werd Commissaris der Koningin in Friesland. Vlak daarna viel het kabinet. Ed Nijpels, die Wiegel in mei was opgevolgd als fractievoorzitter, kon als lijsttrekker bij de vervroegde Kamerverkiezingen de electorale winst van de oppositieperiode verzilveren — misschien ook door zijn jeugdige uitstraling en zijn Brabantse herkomst. Hij boekte tien zetels winst en kwam uit op 36 zetels — ruim 23 procent van de stemmen, tot dan toe een absoluut record. De vvd stond op haar hoogtepunt. De liberalen betraden weer het Catshuis en zouden tot 1989 samen met de christendemocraten aan het bewind zijn.

91 Nijpels was evenals Wiegel voorzitter geweest van de Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD). Hij was sinds 1977 lid van de Tweede Kamer. Ter gelegenheid van de overdracht van het fractievoorzitterschap werd een affiche gemaakt, dat overigens niet werd gebruikt bij de Kamerverkiezingen. Op deze montagefoto staat een breed lachende, jongensachtige Nijpels met haar over zijn oren — een groot verschil met de voorname, statige verschijning van Oud, een van zijn voorgangers. Wiegel had hem nog gezegd dat hij naar de kapper moest — ‘dat was een geintje tussendoor’, maar ongetwijfeld met een serieuze ondertoon.⁴⁴ Op de poster voor de Tweede Kamer-
92 verkiezingen van 1982 staat Nijpels eveneens afgebeeld, omdat zijn bekendheid onder de kiezers niet al te groot was. Hij kijkt de kijker recht (‘oprecht’) in de ogen — overeenkomstig het advies van het ingehuurd marktonderzoeksbureau.⁴⁵ Het affiche viel niet bij iedereen in goede aarde, zo bleek uit een enquête die de Landelijke Propaganda Commissie hield. ‘Kop Nijpels domineerde te veel’, zo meldde een respondent. ‘Te veel lijsttrekker wordt persoonsverheerlijking’, vond een ander.⁴⁶ De poster zou op grote afstand nauwelijks onderscheidend werken, doordat het vvd-logo er zo klein op was afgedrukt. Bovendien

91

92

had het als nadeel dat het uitnodigde tot het met viltstiften bewerken van Nijpels' foto.

De vvd deed het aanvankelijk goed na Nijpels' debuut. De partij-leider werd bij de Europese verkiezingen in juni 1984 als 'lijstduwer' met ruim 100.000 voorkeurstemmen zelfs verkozen in het Europees Parlement, maar hij gaf de voorkeur aan Den Haag boven Straatsburg. De onbekende lijsttrekker Hans Nord, die de enigszins omstreden geraakte Berkhouwer was opgevolgd, verscheen niet op het verkiezings-affiche. De vvd voerde campagne met de leus 'doen wat nodig is'. Ook 93, 94, 95 haalde zij haar standaardposter weer uit de kast, maar nu zonder de 96 ELD-kleur geel. Dit keer was het wel gelukt een officieel ELD-affiche tot stand te brengen, dat ook in de andere negen landen in de verkiezings-campagne werd benut. Het was ontworpen door NAVAR, het bureau dat 97 eveneens voor de vvd werkte. ELD-secretaris-generaal Jens Nymand Christensen was met weinig zeer tevreden: 'Dit was echt de enige poster met een idee erachter. De tien figuurtjes in de nationale kleuren van de vlag hebben de handen ineen geslagen.'⁴⁷

Na verloop van tijd begon Nijpels' populariteit te tanen. In de rege-ringscoalitie met het CDA hadden de vvd-bewindslieden grote moeite het liberale aandeel goed uit de verf te laten komen. Daarnaast werd de partij geplaagd door een reeks affaires. Bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1986 zag de vvd af van een affiche met Nijpels. De partij beperkte zich tot haar traditionele letterposter, met daaronder de wat zoetsap-pige leus 'Als de toekomst je lief is...', waarvan ook een wat dynami-scher versie verscheen. Met het motto wilde de vvd de kiezers duidelijk 98 maken dat de resultaten van het eerste kabinet-Lubbers zomaar weer 99 verloren konden gaan in een coalitie zonder vvd. De eerstgenoemde poster werd afgedrukt op de binnenkant van de cover van het partijblad en zo naar de leden gestuurd. De redactie riep de leden op het affiche voor de ramen te hangen. 'U kunt daarmee een sneeuwbaaleffect veroor-zaken. Vaak is het zo dat als één schaap over de dam is, er meer volgen. Wacht dus niet tot de laatste dagen.' De leden kregen ook nog een prak-tische tip: 'Na de verkiezingen als u het biljet van het raam haalt, kunt u de gom van het plakband het best met aceton verwijderen.'⁴⁸

Bij de Kamerverkiezingen van 1986 liep de vvd forse klappen op: de liberalen moesten maar liefst negen zetels inleveren. Nijpels trad daarop als politiek leider terug, waarna Joris Voorhoeve hem als voorzitter van de Tweede Kamerfractie opvolgde. Na Oud was hij de

93

94

95

96

97

tweede professor in deze functie; hij was bijzonder hoogleraar aan de Landbouwhogeschool in Wageningen. Voorhoeve was directeur geweest van de Prof. mr. B. M. Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau van de VVD, en sinds 1982 Tweede Kamerlid. Ondanks de verkiezingsnederlaag had de VVD in 1986 de regeringssamenwerking met het door Ruud Lubbers geleide CDA voortgezet, maar in 1989 brak Voorhoeve met de christen-democraten. Hij werd vervolgens lijsttrekker bij de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen in september. Van Voorhoeve werd een groot affiche gemaakt met ouderwetse afmetingen (118 bij 83 centimeter) — met daarop de verkiezingsleus ('de VVD werkt'), zijn foto en handtekening. 'De campagneleiding zag hoezeer alles persoonlijk was geworden en besloot daarom mijn foto op de poster te zetten', aldus Voorhoeve. 'Dat was een levensgrote foto met overdreven rossig haar, omdat de foto in de felle zon op een zomerdag was genomen. Vervolgens kreeg ik op een wat donkere dag aan het slot van een bijeenkomst van een wat oudere heer de vraag: "kunt u ingaan op de vraag waarom u uw haar verft?" Ik zei "hoe komt u daarbij?" Maar dat was natuurlijk de zon op de poster.'⁴⁹ Opvallend is dat de nationale kleuren en het lijstnummer ontbreken; daarvoor had de partij weer haar gebruikelijke plakkaat.

100

Evenals Nijpels was ook Voorhoeve als lijststaanvoerder geen lang politiek leven beschoren. De door hem veroorzaakte val van het kabinet in mei 1989 en de daarmee gepaard gaande tegenstellingen in de partij kwamen de liberalen op een nieuwe nederlaag te staan. Deze tekende zich anderhalve maand na de kabinetscrisis al af bij de Europese verkiezingen van juni, toen de VVD ruim een kwart van haar aanhang verloor. Gefinancierd door het Europees Parlement bracht de VVD-delegatie in de ELD-fractie een eigen verkiezingsaffiche uit. Ook dit keer ontbrak de VVD/ELD-poster niet.

101

Met een verlies van vijf zetels was de VVD bij de Tweede Kamerverkiezingen in september 1989 in zeteltal terug bij 1972, toen Wiegels met zijn zegetocht begon. De partij belandde in de oppositie; het CDA vormde met de PvdA een nieuwe regering. In de jaren negentig zouden de liberalen echter snel uit het electorale dal klimmen — zij het niet onder aanvoering van Voorhoeve. Na aanhoudende kritiek op zijn leiderschap trad hij in 1990 terug. Hij werd afgelost door Frits Bolkestein.

Bolkestein (1990–1998)

De intellectueel en wat geaffecteerd sprekende Bolkestein was afkomstig uit het bedrijfsleven en had lange tijd in het buitenland gewerkt. In de jaren vijftig stemde hij op de PvdA, vanwege Drees. Uit afkeer van het linkse kabinet-Den Uyl trad hij toe tot de vvd. Vanaf 1978 was hij afwisselend Kamerlid en bewindspersoon voor de vvd geweest. Onder leiding van Bolkestein behaalde de vvd nieuwe electorale triomfen. De omstandigheden waren gunstig: met de ondergang van het communisme in Oost-Europa en de Sovjet-Unie rond 1990 had het geloof in de maakbaarheid van de samenleving door de staat een flinke deuk gekregen en was het vertrouwen in het marktmechanisme gegroeid. Bovendien kon de vvd zich in de oppositie scherp afzetten tegen de regerende christen- en sociaal-democraten. Het liberale herstel begon bij de Statenverkiezingen van 1991, toen er voor het eerst sinds 1982 weer winst werd geboekt. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 kwam de vvd uit op 31 zetels, een winst van 9. Ook bij de vlak daarna gehouden Europese verkiezingen steeg het liberale aandeel sterk (met bijna eenderde). De kabinetsformatie leidde tot een voor Nederland unieke regeringssamenstelling: de zogeheten ‘paarse’ coalitie. Hierin werkten de liberalen broederlijk samen met D66 en de vroeger door hen zo verfoeide PvdA, onder leiding van de sociaal-democraat Wim Kok. Voor het eerst sinds 1918 belandden de christen-democraten (of confessionelen, zoals zij vroeger werden aangeduid) in de oppositie. De regeringsdeelname legde de vvd geen windeieren. De Statenverkiezingen van 1995 leidden tot een niet eerder vertoond resultaat: de vvd werd de grootste partij van het land. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1998 behaalden de liberalen bijna een kwart van de stemmen — goed voor 38 zetels. Nog niet eerder was de vvd zo groot geweest.

Zo uitbundig als de verkiezingsuitslagen in de jaren negentig waren voor de vvd, zo sober zagen haar verkiezingsaffiches eruit. Met de liberale gewoonte om de lijsttrekker op de poster te plaatsen werd dit keer weer gebroken. Er was binnen het campagneteam uitgebreid gesproken over de vraag of Bolkestein alleen op het affiche moest of met anderen, maar uiteindelijk werd van beide opties afgezien.⁵⁰ In plaats van plakaten met zijn beeltenis kwam de vvd met een eenvormig affiche uit, dat bestond uit de gerestylde chocoladeletters. In 1991 had het hoofd-

bestuur besloten de huisstijl van de partij te wijzigen, mede omdat het bestaande beeldmerk moeilijk te kopiëren was. Het zou moeten gaan om een ‘graduele aanpassing’, waarbij ‘de herkenbare, eigen elementen uit het logo behouden moeten blijven’.⁵¹ Op de algemene vergadering in mei 1992 presenteerde partijvoorzitter Dian van Leeuwen de nieuwe huisstijl. ‘Een logo dat past bij een moderne partij. Ik vind het mooi en ik hoop u ook.’⁵² Volgens het ingehuurd reclamebureau PPGH/JWT had het uitverkoren ontwerp ‘de moderne uitstraling die past bij de negentiger jaren’ — zonder nader te preciseren wat dit decennium dan inhield. Net als in 1966 werd gepleit voor een strikte toepassing. ‘Een uniform gebruik van de huisstijl zal bijdragen aan de versterking van de beeldvorming en de herkenbaarheid van de vvd.’⁵³

Het gevolg van de nieuwe huisstijl was een enorme versobering van het verkiezingsaffiche. Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1994 en 1998, maar ook bij die voor het Europees Parlement in 1994 en 1999 werd alleen deze poster gebruikt — zonder dat de naam van de lijsttrekker of het lijstnummer erop werd gezet. ‘Bij ons is het eigenlijk heel simpel’, aldus Petra Ginjaar, die in 2002 de verkiezingscampagne van de vvd leidde. ‘Sinds begin jaren negentig hebben wij ons huidige affiche. Daar is helemaal niks aan veranderd omdat het gewoon vol-doet.’⁵⁴ Uit het oogpunt van kostenbesparing was dit zonder twijfel heel efficiënt en wat betreft het vestigen van een eenduidig beeldmerk eveneens — maar het werd zo wel erg saai. De enige variatie school in de verschillende formaten van de poster.

Dijkstal en Zalm (1998–2006)

Na de verkiezingen van 1998, op het electorale hoogtepunt van de vvd, kondigde Bolkestein zijn vertrek als politiek leider aan. Op zijn voordracht koos de Tweede Kamerfractie de blijmoedige Hans Dijkstal als zijn opvolger. Hij maakte al vanaf 1982 deel uit van de fractie, en was sinds 1994 vicepremier geweest van het eerste kabinet-Kok. Met Dijkstal als eerste man bleef de vvd het lange tijd goed doen in de opiniepeilingen: er werd zelfs serieus rekening gehouden met de mogelijkheid dat de liberalen voor het eerst sinds Cort van der Linden, die tijdens de Eerste Wereldoorlog regeerde, weer de minister-president konden leveren. Achteraf gezien kwam aan de optimistische liberale tijdgeest van de jaren negentig een einde door ‘9/11’ — de terroris-

tische aanslagen van extremistische moslims in de Verenigde Staten op 11 september 2001. Daarnaast kwam ook de paarse coalitie waaraan de vvd deelnam onder vuur te liggen. Haar scherpste criticaster was wel de publicist Pim Fortuyn, die tegelijkertijd ook de hier en daar sluimerende onvrede over de multiculturele samenleving luid en duidelijk verwoordde. Met zijn partij Lijst Pim Fortuyn (LPF) zou hij meedoen aan de Tweede Kamerverkiezingen van 15 mei 2002.

Bij deze verkiezingen was Dijkstal door de vvd als lijststaanvoerder aangewezen. Evenals bij zijn voorganger Bolkestein verscheen zijn beeltenis niet op het verkiezingsaffiche. In plaats daarvan was een overwegend blauwe poster ontworpen, met daarop de non-descripte leus ‘wij zijn van de partij!’ Op de bovenste helft was een blauwe lucht met wolken zichtbaar, een tafereel dat enigszins doet denken aan het plakkaat van Oud in 1948. Onderaan stond het partijlogo. Het nogal onbestemde ontwerp kwam ook weer terug in de uitvoering van het verkiezingsprogramma. Het affiche werd met het ledenorgaan meegezonden. ‘Het zou fantastisch zijn als u deze voor uw raam hangt. Hiermee geeft u aan dat u ook van dé partij bent, de vvd!’, aldus de toelichting.⁵⁵

103

De campagne voor de Kamerverkiezingen verliep dramatisch. Op 6 mei, vlak voordat de verkiezingen zouden worden gehouden, werd Fortuyn doodgeschoten door een linkse dierenactivist. Zonder haar leider behaalde de LPF niettemin een eclatante zege van 26 zetels. Een groot deel hiervan was afkomstig van de vvd, die maar liefst 14 van haar 38 zetels kwijtraakte. Na het electorale echec maakte Dijkstal als politiek leider plaats voor Gerrit Zalm.

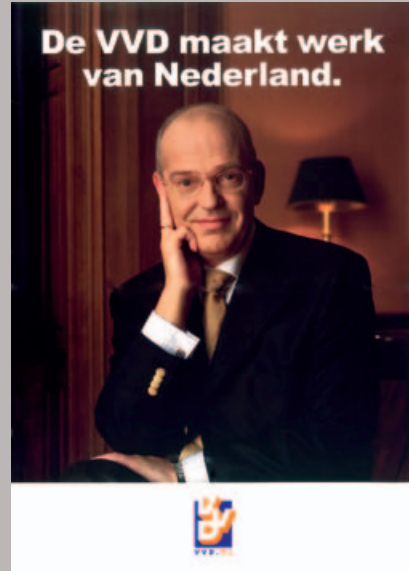
De goedlachse Zalm was tot het begin van de jaren tachtig lid geweest van de PvdA, waarna hij de overstap maakte naar de vvd. Hij was directeur van het Centraal Planbureau en bijzonder hoogleraar aan de Vrije Universiteit, voordat hij in 1994 minister van Financiën werd. Hij bleef als fractieleider in de Tweede Kamer toen zijn partij samen met het CDA en de LPF toetrad tot het door de christen-democraat Jan Peter Balkenende voorgezeten kabinet. Al na drie maanden kwam aan deze coalitie een einde. Bij de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen van januari 2003 was Zalm lijsttrekker. Na veertien jaar kwam de vvd voor het eerst weer met een affiche met daarop haar eerste man — Voorhoeve was in 1989 de laatste in deze traditie geweest. Zalm werd in een staatsmanachtige pose afgebeeld, hetgeen goed aansloot bij zijn ambitie de eerste premier van de vvd te worden. Strak in het pak, met een wat

104

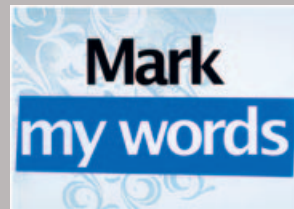
103

104

105

106

peinzende gelaatsuitdrukking, het hoofd een tikkeltje scheef tegen de rechterhand en iets van een glimlach — vrolijkheid is per slot van rekening zijn handelsmerk — had hij in deze pose wel wat weg van de liberale kwelgeest Fortuyn.⁵⁶

Bij deze verkiezingen herstelde de vvd zich met vier zetels winst enigszins van de electorale dreun van mei 2002. Bij de Europese verkiezingen in 2004 moesten de liberalen echter weer terrein inleveren. De partij werd aangevoerd door Jules Maaten, die pontificaal op het verkiezingsaffiche werd afgebeeld. De leus ‘Voor Europa. Maar er zijn wel grenzen’ getuigde van meer euroscepticis dan het federalistisch getoonzette ‘n Europa zonder grenzen en overbodige regels’ uit 1989.

Rutte (sinds 2006)

Inmiddels had de vvd samen met het cda en d66 het tweede kabinet-Balkenende gevormd, waarvan Zalm vicepremier werd. Jozias van Aartsen liep als voorzitter van de Tweede Kamerfractie warm als zijn opvolger. Na de nederlaag van de vvd bij de gemeenteraadsverkiezingen van maart 2006 stapte hij echter op. Mark Rutte volgde Van Aartsen als fractievoorzitter op. Hij had eerder bij Unilever gewerkt en was sinds 2002 staatssecretaris. Rutte werd als fractievoorzitter niet automatisch lijsttrekker. In het kader van de organisatorische vernieuwing van de vvd, die op gang was gekomen na de zware verkiezingsnederlaag in 2002, kregen de partijleden in het voorjaar van 2006 de gelegenheid om zich hierover uit te spreken. Rutte stelde zich kandidaat, evenals minister Rita Verdonk voor Vreemdelingenzaken en Integratie en het Tweede Kamerlid Jeltje Veenendaal. De strijd zou echter vooral tussen de eerste twee gaan. In de zalen waar de kandidaten debatteerden, staken hun aanhangers borden in de lucht met daarop ‘Ik doe mee’ en op de achterkant ‘Stem vvd’ of ‘Rutte 2007’ (de Tweede Kamerverkiezingen werden toen nog voor mei 2007 voorzien) en ‘Mark my words’. Dit gebruik was overgewaaid uit de Verenigde Staten, waar de gedelegeerden op de conventies van de Democraten en de Republikeinen met zulke *placards* zwaaiden. Rutte won de interne verkiezingen nipt: hij behaalde 51,5 procent, Verdonk 45,7 procent, en Van Veenendaal 2,8 procent. Het was de bedoeling dat Rutte in mei 2007 de vvd zou aanvoeren bij de Tweede Kamerverkiezingen. Door de kabinetscrisis in juni 2006 werden die verkiezingen echter vervroegd naar 22 november 2006.

105

106

In 2006 paste de vvd opnieuw haar huisstijl aan. Het oranje, blauw en wit bleven gehandhaafd, maar de verhouding tussen deze kleuren werd veranderd ‘om de vvd nog beter te weerspiegelen’, aldus de in publicrelationsjargon geschreven toelichting van het reclamebureau. In het beeldmerk zouden de kenmerken van de vvd — ‘dynamisch en transparant’ — terugkomen. De grotere nadruk op het wit en het gebruik van warmere tinten blauw en oranje zouden deze beeldspraak versterken. ‘Wit symboliseert de transparantie, frisheid en openheid waar de vvd voor staat. Oranje is de kleur die de vvd bij uitstek herkenbaar maakt...; oranje staat als geen andere kleur symbool voor Nederland. Oranje reflecteert daarmee ons gevoel van vaderlandsliefde en trots. De vvd is daarnaast een partij die met optimisme en visie de toekomst tegemoet gaat en als hervormingsgezind te boek staat. Ook dit wordt door de kleur oranje als geen andere kleur gesymboliseerd. Met andere woorden: *oranje en de vvd zijn voor elkaar gemaakt!*’⁵⁷

107

Deskundigen verschilden van mening over de vraag of de aanpassing een verbetering was. ‘Dit beeld kennen veel mensen van vroeger: het bekende blauw, het bekende oranje. Maar kijk maar eens goed: de letters zijn vernieuwd, er zitten bochtjes in. De oude letter van de vvd was hard, nu is het een wufte letter geworden. Dat is veel minder sterk’, zo vond Gerd Dumbar, een van de bekendste en invloedrijkste ontwerpers van Nederland.⁵⁸ De design- en kunstcriticus Max Bruinsma was positiever, maar ook nogal ironisch: ‘Dat een goed typografisch logo veel waard is, had de vvd overigens al dertig jaar geleden begrepen. Hoewel hun overige vormgeving kraak noch smaak heeft, en het logo intussen echt van vroeger is, werkt het nog steeds. Het is onlangs gerestyled, maar men is zo verstandig geweest om het niet te vernielen, al valt het sindsdien een beetje uit elkaar — maar misschien is dat ook symbolisch te interpreteren.’⁵⁹

Het vernieuwde logo kon meteen gebruikt worden bij de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen van november 2006. Evenals in 2002 koos de vvd niet voor een lijsttrekkersaffiche, maar voor een wat vage poster met de tekst ‘Ik doe mee’. Dumbar had er weinig mee op: ‘de tekst “Ik doe mee” is volstrekt inwisselbaar. Als je kiest voor zo’n slogan, zoek er dan een pakkend beeld bij... Dan zorg je ervoor dat het beeld en het thema overeen komen’.⁶⁰ De bedoeling was volgens de vvd dat de leden het affiche massaal achter de ramen zouden ophangen, om zo te laten zien dat zij niet werkeloos aan de kant bleven staan. In plaats

108

van achter de ruit werden de posters vooral op de verkiezingsborden op straat geplakt, waardoor van de opzet weinig terecht kwam.⁶¹

Van een lijsttrekkersposter was volgens Rutte afgezien ‘omdat ik vergeleken bij de andere lijsttrekkers geen bekende naam was’.⁶² Eigenlijk lag het daarom juist wel in de rede om met een poster met zijn beeltenis te komen, om zo zijn bekendheid te vergroten. Volgens de journalisten Addie Schulte en Bas Soetenhorst zou hebben meegespeeld dat Rutte ‘weinig gevoelens oproept bij kiezers’.⁶³ Omdat was gekozen voor een kopgroep van drie ‘stemkanonnen’ — Rutte en de nummers twee en drie op de kandidatenlijst, Verdonk en Henk Kamp — stelde campagnemanager Jan Driessen voor om dit drietal samen op één affiche te zetten. Ook dit ging niet door, uit angst dat het als een zwaktebod zou worden gezien — alsof Rutte het niet alleen af kon en de steun van anderen nodig had. Verdonk wilde overigens ook niet meewerken aan een gezamenlijk affiche: ‘Ik doe het niet. Ik ga niet samen met Mark op de foto.’⁶⁴ De voormalige minister maakte wel haar eigen poster, in een oplage van vijfduizend exemplaren. Hiermee voerde zij haar eigen campagne, met als leus ‘stem VVD, stem op nummer twee’. Verdonk was hiermee buitengewoon succesvol: zij behaalde meer voorkeurstemmen dan lijsttrekker Rutte. De VVD verloor zes zetels en kwam uit op 22.

109

108

109

Het liberale affiche in de twintigste eeuw

Het verkiezingsaffiche is een begeleidingsverschijnsel van de massificatie van de politiek, die na de Eerste Wereldoorlog op gang kwam. De invoering van het algemeen kiesrecht — eerst voor mannen, later ook voor vrouwen — betekende dat in plaats van een beperkte groep nu alle inwoners ouder dan 25 jaar zich konden uitspreken over de politieke partijen en hun kandidaten. Tegelijkertijd werd als gevolg van de vervanging van het districtenstelsel door het systeem van evenredige vertegenwoordiging, het hele land in feite één groot kiesdistrict. Door deze dubbele schaalvergroting moesten partijen in verkiezingstijd veel meer moeite doen om hun achterban te bereiken. Het affiche was bij de mobilisatie van de kiezer een van de middelen. De politieke posters werden op drukke plaatsen in steden en dorpen op reclamezuilen of schuttingen geplakt of door partijleden achter de ramen gehangen.

De vergrote massaliteit van de politiek ging gepaard met een toenemende verzuiling van de samenleving. Protestanten, katholieken en socialisten sloten zich steeds hechter aaneen in allerlei maatschappelijke verbanden. De meer individualistisch ingestelde liberalen en vrijzinnig-democraten, met hun afkeer van hechte centrale organisatie en collectivistische, ideologische politiek, hadden in het interbellum moeite om hun plaats te bepalen — de eersten overigens meer dan de laatsten. Dat beide vrijzinnige groeperingen in de verdediging raakten door de opdringende confessionelen en sociaal-democraten, is duidelijk te zien op hun verkiezingsaffiches. In het met name in de jaren twintig gebruikelijke tableau trachtten de vrijzinnigen hun weg te vinden tussen het zwart van de clericale reactie en het rood van het socialisme. De vrijzinnig-democraten vonden een ankerpunt in staatsrecht (democratie), rechtstaat en volkenrecht (ontwapening), de liberalen in nationale eenheid en de daarbij behorende symboliek.

De liberalen zetten daarmee een traditie voort die in de laatste decennia van de negentiende eeuw gevestigd raakte, toen het proces van maatschappelijke segmentering langs ideologische lijnen in zui-

len al enigszins gestalte begon te krijgen. In tegenstelling tot de confessionelen en sociaal-democraten, die vooral van hun eigen groep uitgingen, definieerden de liberalen de gemeenschap primair in nationale termen, waarbij zij nadrukkelijk aanhaakten bij de monarchie en het Huis van Oranje. Na 1918 doken op de liberale affiches al snel nationale symbolen op als de Nederlandse leeuw en de Nederlandse vlag. De kleuren rood (of oranje), wit en blauw bleven kenmerkend voor de posters en de emblemen dan wel logo's van de liberale partijen — vanaf de Vrijheidsbond in 1921 tot en met de VVD van 2008. Met dit consequente kleurgebruik benadrukten deze partijen zo hun nationale oriëntatie.

De liberalen hadden aanvankelijk weinig op met zowel de confessionelen als de socialisten. Aan het begin van de jaren dertig kwam daarin evenwel verandering. Onder druk van de economische crisis en de opkomst van het nazisme en fascisme groeiden de confessionele en vrijzinnige partijen naar elkaar toe. Van 1933 tot 1937 namen zij onder leiding van Colijn gezamenlijk deel aan de regering. Ook al werden de vrijzinnigen daarna weer aan de dijk gezet, de liberalen zouden de confessionele partijen wel als hun natuurlijke politieke bondgenoten gaan beschouwen. De anticlericale uitingen verdwenen van de affiches — in tegenstelling tot de antisocialistische. De liberalen zagen de SDAP, en na de Tweede Wereldoorlog de PvdA, als hun grootste vijand en zij getuigden daar in verkiezingstijd veelvuldig van op speciale tegen de sociaal-democraten gerichte affiches. Vooral de behoudende liberalen in Amsterdam lieten zich hier gelden. Pas in de jaren zestig kwam aan deze traditie een einde.

Terugblikkend op een kleine honderd jaar verkiezingsaffiches springt allereerst de visuele verschraving van de posters in het oog — niet alleen bij de liberale partijen, maar ook bij de meeste andere. Voor de Tweede Wereldoorlog ontwierpen kunstenaars vaak de affiches, zoals Sluiter voor de BVL, Van Lelyveld voor de Economische Bond, Franken, Tullingh en Hofman voor de Vrijheidsbond en Ros voor de VDB. Na 1945 schakelden partijen nauwelijks nog kunstschilders of grafici in; het zijn dan de vormgevers van reclamebureaus die de ontwerpen leveren — met alle gevolgen voor de artistieke kwaliteit van het affiche. Daarbij komt ook nog dat het in de naoorlogse periode al snel afgelopen was met de metaforen en symboliek op de posters — alsof het einde van de verzuilde ideologische politiek zich toen al op de

politieke plakaten aankondigde. Zeker vanaf de jaren zeventig kregen de verkiezingsaffiches van de verschillende partijen een vast stramien: kleur, lijstnummer, eventueel een leus en niet te vergeten de foto van de lijsttrekker.

Door de televisie werd de personalisering van de politiek bevorderd. In zekere zin liep de vvd in dat proces voorop: al vanaf 1948 vormde haar lijsttrekker — eerst Oud, daarna Toxopeus — het middelpunt van het affiche, in de jaren zeventig en tachtig zouden Wiegel, Nijpels en Voorhoeve volgen. Het is paradoxaal dat in de periode daarna, toen volgens velen de personalisering in een stroomversnelling geraakte, de vvd-lijsttrekkers het lieten afweten. Bolkestein, Dijkstal en Rutte verschenen niet op het affiche, alleen Zalms portret kwam op de poster.

De effecten van de affiches op de kiezer zijn moeilijk meetbaar. ‘Een poster haalt mensen niet over om op de vvd te stemmen’, aldus Ginjaar, die in 2002 de liberale verkiezingscampagne leidde. ‘Het affiche heeft hooguit een attentiewaarde, als je al van plan was vvd te stemmen kun je extra gemotiveerd worden.’¹ De posters kunnen wel bijdragen aan de identificatie van de kiezer met een partij en haar lijsttrekker. Boven alles accentueren zij echter de aanwezigheid van een politieke partij in de openbare ruimte.² De verwezenlijking van een ‘alom-aanwezigheid’ — zoals de liberalen het in de jaren zeventig noemden — was voor de vvd van groot belang. In 1977 bijvoorbeeld koos het campagne-team voor een ‘grootscheepse affichering’. ‘Hoe meer affiches er in het gebied van Uw afdeling worden aangeplakt, des te beter blijkt dan dat de “vvd overal en altijd aanwezig is”.’³ De oplagen in die tijd waren dan ook hoog: in 1977 en 1981 schommelden die zo rond de 140.000 stuks — tegen zo’n 60.000 in 1948 en 1989.

De affiches op zichzelf waren niet zo duur. Het drukken kostte vaak niet meer dan enkele tienduizenden guldens. Toch legden zij wel een behoorlijk beslag op de schaarse middelen van de partij. Het laten aanplakken van de duizenden posters op de grote Publex-borden was een kostbare aangelegenheid. De affichering op deze borden kostte de vvd bijvoorbeeld in 1959 53.000 gulden (bijna een kwart van het totale campagnebudget); in 1967 38.000 gulden (dertien procent), in 1977 90.000 gulden en in 1981 116.000 gulden (elf procent). Daarnaast was de verspreiding van de posters door de partijleden ook arbeidsintensief. ‘Natuurlijk zorgt U ervoor dat Uw gemeente wordt “vol geplakt”’,

zo hield de campagneleider in 1981 de propagandisten in de afdelingen voor. ‘Zorg dat U er op tijd bij bent om de U toegewezen plaats [op de speciale borden] te beplakken. Zorg er ook voor dat Uw leden een affiche voor hun raam hangen.’ Ook moest er steeds gecontroleerd worden of de affiches niet waren vernield of verminkt, of dat een andere partij haar poster eroverheen had geplakt. ‘Heel belangrijk is dat U Uw affiches “onderhoudt”. Loop ze daarom van tijd tot tijd na en plak zo nodig opnieuw.’⁴

Of het nu door de oplopende kosten is, doordat de televisie het hoofdtoneel van de verkiezingsstrijd is geworden, of door de concurrentie van internet, dat het gebruik van beeld en beeltenissen sterk vergemakkelijkt — duidelijk is in ieder geval dat er aan de traditionele poster heden ten dage steeds minder behoefte bestaat, ook bij de liberalen. Het verkiezingsaffiche is zo tot de bedreigde onderdelen van de politieke cultuur gaan behoren — en misschien wacht de poster wel hetzelfde lot als bijvoorbeeld de vaandels van de linkse partijen en de massale partijbijeenkomsten van weleer. Wellicht is er nog redding mogelijk wanneer de Amerikaanse gewoonte om verkiezingsborden in de voortuin te planten naar Nederland komt overwaaien. Geheel ondenkbaar is dat niet; de *placards* van de Amerikaanse Republikeinen en Democraten zijn per slot van rekening inmiddels ook in Nederland geïntroduceerd, en nog wel door de VVD.

Dankwoord

Dit boek is mede tot stand gekomen door de hulp van George Auping, Fleur de Beaufort, Berend de Boer, Maya Daniel, Erwin Dijk, Dirk Fennema, Ron de Jong, Cedi Karimi Fard, Meine Henk Klijnsma, Joop Koopmans, Paul Lucardie, Lucas Osterholt, Patrick van Schie, Leo Schlösser, H. J. L. Vonhoff, Nelleke van de Walle, Rob van Wijk en Herbert Zilverentant.

Daarnaast past een woord van dank aan de instellingen die de afbeeldingen van de verschillende affiches beschikbaar hebben gesteld: het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen; het Gemeentearchief Den Haag; de Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam; het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam; het Nationaal Archief in Den Haag; het Stadsarchief Amsterdam, en het Stedelijk Museum Amsterdam. Het bestuur van de vvd-afdeling Amsterdam en van de afdeling Rotterdam werkten mee aan de raadpleging van hun archieven. Het hoofdbestuur van de vvd maakte deze uitgave mogelijk.

Noten

INLEIDING

- 1 *NRC Handelsblad*, 15 juni 2001. Deze introductie is deels gebaseerd op de inleiding van D.J. Elzinga en G. Voerman, in: *Om de stembus. Verkiezings-affiches 1918–1998*, Amsterdam, Antwerpen, 2002; zie ook R.A. Koole en G. Voerman, 'Verkiezingscampagnes: de personificatie en de professionalisering van de stemmenjacht', in: *Kleio*, 27 (1986), no. 3 (april), 1-10.
- 2 *Het Handelsblad*, 2 juli 1929 (ochtendblad).
- 3 In het Nationaal Kiesonderzoek van 2006 werd de vraag naar het opvangen van affiches niet eens meer gesteld.
- 4 *Arnhemsche Courant*, 12 maart 1888; met dank aan Ron de Jong.
- 5 J.J. de Jong, *Politieke organisatie in West-Europa na 1880*, Den Haag, 1951, 326.
- 6 Zie voor voorbeelden Elzinga en Voerman, *Om de stembus*, passim.
- 7 Zie E. van Thijn, 'Een moderne verkiezingscampagne', in: *Socialisme en Democratie*, oktober 1966, 704-714; 707; en R.B. Andeweg, 'De burger in de Nederlandse politiek', in: R.B. Andeweg, A. Hoogerwerf en J.J.A. Thomassen, red., *Politiek in Nederland*, Alphen aan den Rijn, 1985, 81-106.
- 8 Gerrit Voerman, 'De onstuitbare opmars van het private in de politiek', in: Hans Renders en Gerrit Voerman, red., *Privé in de politieke biografie*, Amsterdam, 2007, 15-23.
- 9 M. Veltman, 'Het politieke affiche is

een taai sjabloon', in: *NRC Handelsblad*, 28 mei 1974.

HOOFDSTUK 1

- 1 Gerrit Voerman en Erwin Dijk, "Van kiesvereniging tot moderne politieke partij". De ontwikkeling van de organisatie en cultuur van de vvd', in: Patrick van Schie en Gerrit Voerman, red., *Zestigjaar vvd*, Amsterdam, 2008, 93-135.
- 2 Geciteerd door D.J. Elzinga, *De politieke partij en het constitutionele recht*, Nijmegen, 1982, 25.
- 3 Geciteerd door G. Taal, *Liberale en radicalen in Nederland 1872–1901*, Den Haag, 1980, 104.
- 4 Zie ook Patrick van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901–1940*, Amsterdam, 2005, 51.
- 5 Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbeseft. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870–1918*, Den Haag, 1992, 273; zie ook 121-161.
- 6 Voor de periode vanaf de oprichting van de vdb in 1901 tot aan de opheffing in 1946 wordt als algemene aanduiding van de liberale groeperingen de term 'vrijzinnig' gebruikt. De vdb wilde zoals vermeld van het begrip 'liberalisme' weinig weten; 'vrijzinnig' daarentegen was voor alle betrokken partijen aanvaardbaar.

HOOFDSTUK 2

- 1 *De Loods*, 27 juni 1918.
- 2 Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, 244.

- 3 M.C.H. Dresselhuys, *Openingsrede van de Tweede Algemeene Vergadering van den Vrijheidsbond*, z. pl. [Den Haag], z. j. [1922], 4.
  - 4 Joop W. Koopmans, 'Politics in title prints. Examples from the Dutch news book *Europische Mercurius* (1690-1756)', in: Martin Gosman en Joop W. Koopmans, red., *Selling and rejecting politics in early modern Europe*, Leuven, Parijs, Dudley (MA), 2007, 135-149; 138.
  - 5 *Het Liberale Weekblad*, 30 april 1933.
  - 6 *De Vrijheid*, 11 april 1933.
  - 7 Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrinking*, 319-320.
  - 8 *De Vrijheid*, 30 april 1937.
  - 9 *Vrijheid en Democratie*, 23 februari 1979.
  - 10 Joh. de Vries, red., *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring 1871-1954*, dl. 2, Utrecht, 1970, 1226.
  - 11 Bij het vinden van artikelen in *De Vrijzinnig-Democraat* over de verkiezingsaffiches van de VDB is dankbaar gebruik gemaakt van Meine Henk Klijsma, *De democratie voorop. De geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond, 1901-1946*, Amsterdam, 2007.
  - 12 *De Vrijzinnig-Democraat*, 6 mei 1922.
  - 13 *De Vrijzinnig-Democraat*, 7 april 1923.
  - 14 *De Vrijzinnig-Democraat*, 1 juni 1929.
  - 15 *De Vrijzinnig-Democraat*, 24 maart 1923.
  - 16 Ibidem.
  - 17 *De Vrijzinnig-Democraat*, 30 mei 1925.
  - 18 *Algemeen Handelsblad*, ochtendblad, 28 juni 1925.
  - 19 *De Vrijheid*, 1 juli 1925.
  - 20 *De Vrijzinnig-Democraat*, 25 mei 1929.
  - 21 *De Vrijzinnig-Democraat*, 18 februari 1933.
  - 22 *De Vrijzinnig-Democraat*, 1 april 1933.
  - 23 *De Vrijheid*, 11 april 1933.
  - 24 Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrinking*, 322.
  - 25 P. de Rooy, 'Het zout in de pap. De verhouding tussen vrijzinnig-democraten en sociaal-democraten', in: G. Voerman e. a., *De vrijzinnig-democratische traditie. VDB tussen socialisme en liberalisme*, Amsterdam, 1991, 54-73; 70.
  - 26 Zie voor de fusie van de VDB in de PvdA Gerrit Voerman, 'Het einde van een politieke koorddans. De overgang van de VDB naar de PvdA', in: idem, *De vrijzinnig-democratische traditie*, 88-109.
- HOOFDSTUK 3**
- 1 Marijn Schapelhouman, 'Cornelis Hund: verborgen tekeningen', in: *Bulletin van het Rijksmuseum*, 51 (2003), no. 4, 319-335; 321.
- HOOFDSTUK 4**
- 1 Geciteerd in G. Voerman, 'Om de vrijzinnig-democratische erfenis. De verhouding tussen liberalen en socialist in de jaren 1945-1952', in: P.G.C. van Schie, red., *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialist in Nederland*, Kampen, 1995, 83-96; 91.
  - 2 Zie over de totstandkoming van de vvd R. Koole, P. Lucardie en G. Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de vvd-partijorganisatie*, Houten, 1988, 41-60. Ook voor het hiernavolgende deel is van deze studie gebruik gemaakt.
  - 3 *Campagne-boek vvd*, z. pl. [Den Haag], z. j. [1948], 9.
  - 4 *Vrijheid en Democratie*, 24 juni 1949.
  - 5 Concept verkiezingscampagne,

- 24 maart 1948, in: Nationaal Archief (NA), VVD-archief, no. 1.
- 6 Ibidem.
- 7 Brief Publex aan Van Alfen, 26 juni 1948, in: NA, VVD-archief, no. 29.
- 8 *Vrijheid en Democratie*, 25 juni 1948.
- 9 *Campagne-boek VVD*, 5.
- 10 M. F. Westers, *Mr. D. U. Stikker en de na-oorlogse reconstructie van het liberalisme in Nederland. Een zakenman in de politieke arena*, Amsterdam, 1988, 124-126; zie ook 91-93.
- 11 Dirk U. Stikker, *Memoires. Herinneringen uit de lange jaren waarin ik betrokken was bij de voortdurende wereldcrisis*, Rotterdam, Den Haag, 1966, 97.
- 12 H. J. L. Vonhoff, 'P. J. Oud. De vroege laatbloei', in: *Kopstukken van de VVD*, Houten, 1988, 20-36; 28.
- 13 F. A. Hoogendijk, *Partijpropaganda in Nederland*, Amsterdam, Brussel, 1971, 98.
- 14 Marien van der Heijden, 'Nederlandse verkiezingsaffiches'. Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht, Utrecht, 1984.
- 15 Brief reclamebureau C. J. Palm aan secretariaat VVD, 18 juni 1956, in: NA, VVD-archief, no. 31.
- 16 Campagnemateriaal Tweede Kamerverkiezingen 12 maart 1959, in: NA, VVD-archief, no. 130.
- 17 *Vrijheid en Democratie*, 2 juni 1956.
- 18 *Vrijheid en Democratie*, 24 september 1955.
- 19 *Vrijheid en Democratie*, 10 september 1955.
- 20 *Vrijheid en Democratie*, 2 september 1961.
- 21 Jan van Zanen, *Haya. Haya van Someren-Downer. Vrouw voor Vrijheid en Democratie*, Amsterdam, 1994, 44.
- 22 Concept-rondschrijven aan de afdelingen: 'Wat wil de VVD bereiken bij de komende verkiezingen', 24 februari 1966, in: NA, VVD-archief, no. 30.
- 23 *Vrijheid en Democratie*, 13 mei 1966.
- 24 Opmerkingen enquête door de Werkgroep propagandamiddelen van de Landelijke Propaganda Commissie, 19 april 1983, in: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP), VVD-archief, no. 906.
- 25 Brief van Van Alfen aan VVD, 28 februari 1966, in: NA, VVD-archief, no. 30.
- 26 Concept-rondschrijven aan de afdelingen: 'Wat wil de VVD bereiken bij de komende verkiezingen', 24 februari 1966, in: NA, VVD-archief, no. 30.
- 27 *Vrijheid en Democratie*, 13 mei 1966.
- 28 Concept-rondschrijven aan de afdelingen: 'Wat wil de VVD bereiken bij de komende verkiezingen', 24 februari 1966, in: NA, VVD-archief, no. 30.
- 29 *Vrijheid en Democratie*, 3 februari 1967.
- 30 'Strikt vertrouwelijk' rondschrijven van de Landelijke Propaganda Commissie, 19 maart 1971, in: DNPP, VVD-archief, no. 1.467.
- 31 Voerman, 'De onstuitbare opmars van het private in de politiek'.
- 32 Hans Wiegel, *Een partijtje libre*, Den Haag, Rotterdam, 1968, 19.
- 33 Hoogendijk, *Partijpropaganda in Nederland*, 94.
- 34 R. W. de Korte, 'Marketing van politiek. Een liberale kijk erop', in: *Liberaal reveil*, 18 (1977), no. 4, 38-41, 38.
- 35 Hoogendijk, *Partijpropaganda in Nederland*, 95.
- 36 Telefonisch interview Fleur de Beaufort met Hans Wiegel, 1 november 2007.

- 37 *Adformatie*, 23 juni 1977, 19, 21; De Korte, 'Marketing van politiek', 38.
- 38 Besluitenlijst vergadering Werkgroep Europese Verkiezingen, 15 juni 1978, in: DNPP, VVD-archief, no. 930. Zie ook het verslag van N. Rempt-Halmmans de Jongh, 11 september 1978, in: idem.
- 39 Harald Hamelers e. a., 'Public relations en politieke partijen: D'66, CDA, PvdA, VVD'. Onderzoeksverslag Rijksuniversiteit Utrecht, Utrecht, 1981, 82.
- 40 Opmerkingen enquête door de Werkgroep propagandamiddelen van de Landelijke Propaganda Commissie, 19 april 1983, in: DNPP, VVD-archief, no. 906.
- 41 Hamelers, 'Public relations politieke partijen', 73.
- 42 Eric Duivenvoorden, *Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actie-affiches 1965-2005*, Amsterdam, 2005.
- 43 Telefonisch interview van Fleur de Beaufort met Hans Wiegel, 1 november 2007.
- 44 Jan Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, Utrecht, 1993, 219.
- 45 Analyse bv, *Onderzoek verkiezings-slogan VVD*, Den Haag, juli 1982, in: DNPP, VVD-archief, no. 898.
- 46 Opmerkingen enquête door de Werkgroep propagandamiddelen van de Landelijke Propaganda Commissie, 19 april 1983, in: DNPP, VVD-archief, no. 906.
- 47 *Vrijheid en Democratie*, 24 januari 1984.
- 48 *Vrijheid en Democratie*, 29 april 1986.
- 49 Interview met Joris Voorhoeve, 27 juli 2007.
- 50 Interview met Frits Bolkestein, 5 juli 2007.
- 51 *Huisstijl*, z. pl. [Den Haag], z. j. [1992], 1-2.
- 52 *Vrijheid & Democratie*, juni 1992.
- 53 *Huisstijl*, 1.
- 54 Janna Meeus, 'Van kunstenaarsgrafiek tot marketingpolitiek. Het Nederlands verkiezingsaffiche van 1918-2002'. Scriptie grafisch ontwerpen, Academie St. Joost, Breda, 2002, 65.
- 55 *Politiek*, 3 (2002), no. 1, 45.
- 56 *Trouw*, 4 januari 2003.
- 57 *VVD huisstijl*, op VVD-site (www.vvd.nl), 28 september 2007; zie ook *Trouw*, 4 april 2006.
- 58 Thijs Broer, 'Volkomen achterhaald, zo'n foto op een affiche', in: *Vrij Nederland*, 11 november 2006, 16-18; 16.
- 59 Max Bruinsma, 'Grootgrutters-esthetiek', in: *De helling. Tijdschrift voor linkse politiek*, 19 (2006), no. 4, 20-23; 22.
- 60 Broer, 'Volkomen achterhaald, zo'n foto op een affiche', 16.
- 61 Addie Schulte en Bas Soetenhorst, *Daadkracht & Duidelijkheid. Vijfjaar crisis in de VVD*, Amsterdam, 2007, 247-248.
- 62 Interview met Mark Rutte, 28 juni 2007.
- 63 Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht & Duidelijkheid*, 250.
- 64 Ibidem.

SLOT

- 1 Meeus, 'Van kunstenaarsgrafiek tot marketingpolitiek', 64.
- 2 Hamelers, 'Public relations politieke partijen', 37.
- 3 Mededeling aan (afdelings)secretarissen en propagandisten, 9 september 1976, in: DNPP, VVD-archief, no. 108.
- 4 Campagnebrief IV, 4 mei 1981, in: DNPP, VVD-archief, no. 115.

Herkomst affiches en foto's

AFFICHES

*Documentatiecentrum Nederlandse
Politieke Partijen*

19, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 34, 37, 38,
45, 46, 47, 48, 52, 53, 56, 57, 60, 62,
67, 69, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 79,
80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89,
90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99,
100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107,
108, 109

Gemeentearchief Den Haag

14, 23

Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam

12, 13, 20

*Internationaal Instituut voor Sociale
Geschiedenis*

1, 7, 8, 9, 17, 18, 22, 24, 49, 51, 58,
59, 61, 65, 68

Nationaal Archief

36, 39, 41, 44, 54, 55, 63, 64, 66

Stadsarchief Amsterdam

31, 33, 42, 43

Stedelijk Museum Amsterdam

25, 50

FOTO'S (fotograaf Dirk Fennema)

2 *Provinciale Groninger Courant*,
9 juni 1909

3 *Provinciale Groninger Courant*,
8 juni 1909

4 *Algemeen Handelsblad*, 2 juli 1918

5 *Algemeen Handelsblad*, 2 juli 1918

6 *Algemeen Handelsblad*, 3 juli 1918

10 *De Loods*, 20 juni 1918

11 *Algemeen Handelsblad*, 2 juli 1918

15 *De Vrijheid. Algemeen Nederlandsch
Weekblad*, 7 september 1921

16 *Het Liberale Weekblad*, 8 mei 1936

21 *De Vrijzinnig-Democraat*, 24 maart
1923

35 *Campagne-boek. Verkiezingen 1948*,
z.pl. [Den Haag], z.j. [1948]

40 *Vrijheid en Democratie*, 25 juni 1948

70 *Vrijheid en Democratie*, 2 mei 1963

74 *Vrijheid en Democratie*, 9 en
16 september 1966